tarih VE toplum

6000 TL (KDV DAHİL) AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ / ŞUBAT 1991

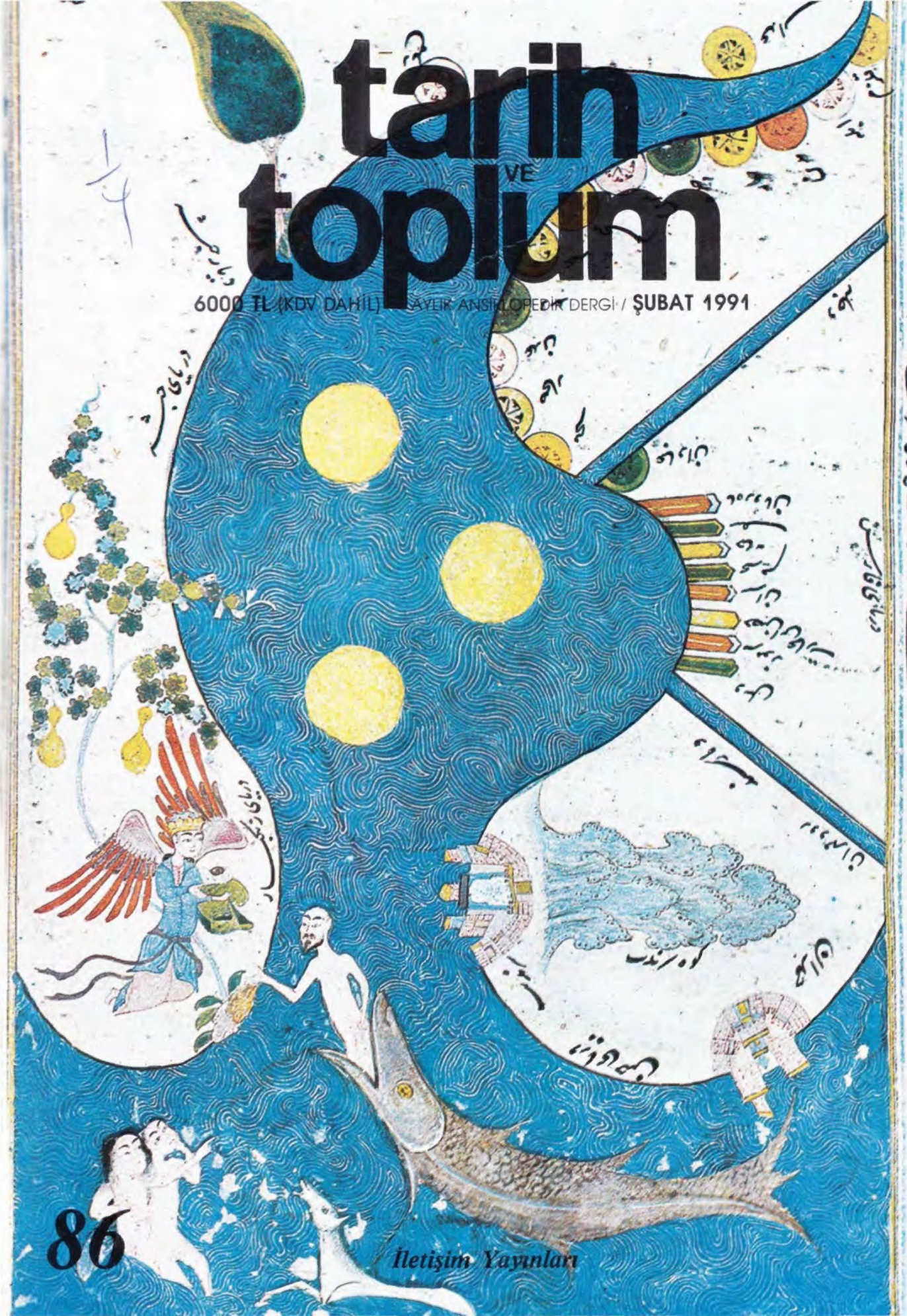

86

İletişim Yayınları

İÇİNDEKİLER

tarih ve toplum

Osmanlı Basınında Yüzyıl Önce Bu Ay	*Meliha Yetkin*	4
Türkiye'de Solun Tarihinden	*Mete Tunçay*	6
Irak Mektupları Kuveyt ve Muhammere	*Mustafa Şahin*	9
Sadi Irmak ve Hümanizm	*Arslan Terzioğlu*	16
Taha Toros Arşivinden	*Taha Toros*	23
Sözlü Taş Plaklar	*Robert Anhegger - Cemal Ünlü*	24
Kontes Nuriye	*Taha Toros*	35
Aydede'den	*Uygur Kocabaşoğlu*	41
İslâm Devrimi II	*Bernard Lewis*	44
Osmanlı Türkiyesi'nde Ermeni Matbaacılığı	*Pars Tuğlacı*	48
Kitabiyat		57
"Bir Serencam-ı Harb"ın Talihsiz Serencamı	*Ali Birinci*	
Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar	*Behzat Üsdiken*	
Eğitimle Özgürleşme	*Esther Benbassa*	
Osmanlı Mimarlığında Balyan Ailesi'nin Rolü	*Mustafa Cezar*	

Kapak: Ebu İshak İbrahim bin Muhammed el-Fârisî el-İstahrî'nin *Kitab el-Masalik ve'l-Mamalik* adlı coğrafya kitabından Kızıldeniz ve Basra Körfezi yöresini gösteren bir harita (15. yüzyıl ortaları). Balığın ağzından çıkan Yûnus Peygambere elbiselerini sunan melek, Diyar-ı Habeş'te bir asma kabak bitkisinin altında duruyor. Karşı kıyı ise, Serendip (Seylan) adası. Dicle nehri saat 2'den gelip Abadan'ın yanından Körfez'e dökülüyor. Arabistan yarımadası, saat 1 ile 2 arasında.

ŞUBAT 1991 • CİLT 15 • SAYI 86

İletişim Yayınları A.Ş. Adına Sahibi: Murat Belge / **Sorumlu Yazı İşleri Müdürü:** Fahri Aral / **Yayın Yönetmeni:** Mete Tunçay / **Görsel Tasarım ve Düzenleme:** Bora Çetinkaya

Danışma Kurulu: Emre Dölen, Çağlar Keyder, Uygur Kocabaşoğlu, Şevket Pamuk, Zafer Toprak, Aydın Uğur

İletişim Yayınları **Genel Yönetmen:** Murat Belge / **Genel Müdür:** Nihat Tuna / **Teknik Yönetmen:** Miray Yüzgeç / **Düzelti:** Fatih M.Öztan, Mustafa Şahin / **Okur İlişkileri:** Ayten Törün / **Satış ve Dağıtım:** Adil Şallı

PERKA A.Ş. **Genel Müdür:** Ahmet Asena / **Kamera:** Cemal Törün, Muammer Balta / **Montaj:** Ümit Ayar / **Dizgi:** Hüsnü Abbas, İsmail Abbas, Kerem Serbest / **Renk Ayrımı:** Çağdaş Yayıncılık ve Basın San. A.Ş. / **Baskı:** Ayhan Matbaacılık / **Dağıtım:** Hür Basın Dağıtım A.Ş.

Tarih ve Toplum Aylık Ansiklopedik Dergi / İletişim Yayınları, 1991

İletişim Yayınları A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han 34400 Cağaloğlu-İSTANBUL Tel: 516 22 60-61-62
Konur Sk. No: 24/4 06640 Yenişehir-ANKARA Tel: 125 36 00 - 125 20 71
857. Sokak İzmiroğlu İşhanı No: 306 35250 Konak-İZMİR Tel: 14 90 42

Abone Koşulları: Yurtiçi 72.000 TL/yıl • Avrupa-Ortadoğu 48 $/yıl • ABD-Latin Amerika: 78 $/yıl • Avustralya: 87 $/yıl • Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir. Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin üzerine "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılarak fotokopisini, isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. Yurtdışı abonelik için bedelin **İLETİŞİM A.Ş.'NİN PAMUKBANK TÜRBE ŞUBESİ 665277** no'lu DTH'na havale etmeniz ve dekont fotokopisini isteminizi açık belirten bir mektupla bize göndermeniz yeterlidir. **Kıbrıs'ta Satış Fiyatı:** 6.000 TL.

YOL GÖSTERİCİ BİR ELEŞTİRİ...

Sayın Necdet Sakaoğlu,

"İstanbul, Mekânlar ve Zamanlar" adlı kitabım üstüne, *Tarih ve Toplum* dergisinde yayınlanan eleştiri yazısında belirttiğiniz övgü ve dilekler için size içtenlikle teşekkür ederim. Görüşleriniz benim için elbette çok değer taşıyor ve yol gösterici oluyor. Ben de bu münasebetle kendi görüşlerimi ve düşüncelerimi açıklamayı yararlı buldum.

1- Kitapta pek çok maddî yanlışlık yapılmış durumda. Dersaadet sözcüğü, bazı tarihlerin yanlış düşmesi, tümce içinde satır atlanması gibi kusurlar çok. Gerçekten benim de yaptığım hatalar var. Zaten bu kitabın hazırlanışının kendisine özgü bir öyküsü olduğunu söyleyebilirim. Bütün bu yanlışlıklar için okurdan özür diliyorum.

2- Bazı gözlemleriniz konusunda açıklamalar yapabilirim. Meselâ Soğuk çeşme'deki (şimdiki Güvenlik Mahkemesi, daha önce Adli Tıp olan) binanın üstünde "Askerî Rüştiye" yazar ama Mekteb-i Mülkiye, 1922-1926 yılları arasında bu binada eğitim yapmış, 1927'de Yıldız'a nakletmiştir.

Mihrimah Sultan camiinin adı bazı eski haritalarda Neslişah, bazılarında da Edirne Kapı Camii olarak gösterilmektedir.

Yani bunlarda bir yanlışlık yaptığımı sanmıyorum.

3- Bazı gözlemlerinizde belirttiğiniz noktalar doğru, ama benim yazdıklarım da yanlış olmayabilir. Mesela esaretin ilgası (Esir Hanının yıkılması değil) hakkında peşpeşe bir çok ve aynı anlamda fermanlar çıkarıldığını düşünüyorum. Hatta benim arşivimde bulunan bir belgede de "Bin ikiyüz yetmiş üç sene-i hicriyesi evasıtında... ferman-ı halil unvan.." denilmektedir. Yine aynı türden olmak üzere, "Sürmeyi gözden çekmek" deyiminin benim kullandığım anlama da geldiğini sanıyorum. Anlatının daha çekici olabilmesi için ben kereste yerine kayık sözcüğünü kullanmayı tercih ettim.

4- 74 ve 77 nci sayfalardaki "Cahil Bilginler" ve "Kehanet" sözcüklerine itiraz ettiğinizi anlıyorum.

"Cahil Bilginler"den kasıt elbette Kâtip Çelebi, Naima, İbrahim Müteferrika ve benzerleri değildir. Ama bir gerçek var. Osmanlı toplumunda okuma yazma bilenlere "âlim" denilmesi yabancı yazarların da eleştirileri arasında yer alıyor. Birinci planda bu sözde bilginler var. Ama bildiğimiz kadarıyla söz konusu dönemlerde topluma okumuş adam yetiştiren medreselerde genç kuşaktan insanlar dönüp dönüp bina okumanın ötesine geçememektedirler. Yine bu dönemlerde Osmanlı Sarayı ve Osmanlı yöneticileri Rus donanmasının Ege denizine gelişinin sırrını çözemiyecek kadar (konumuz olan) haritacılıktan habersizler. Osmanlı bilim hayatına yeni bir kan getirmesi beklenen Mühendishane'nin sermuallimi Mir Seyyid Ali Hoca Kopernik'e, Galile'ye itibar etmeyip, Güneş'i Dünya'nın yöresinde döndürmekte, W. Herschel Uranus gezegenini keşfederken üç yüz yıl önceki Ali Kuşçu'nun bilgisinin sınırlarının dışına çıkamamaktadır.

"Kehanet" sözcüğünü de bilerek kullandım. Arap Kumandanı Eyüp'ün yatırıldığı yeri, bu tarihten yedi yüz yıl sonra Akşemsettin'in istihareye yatarak ya da Şamanistik esinlerle bulabilmesini benim mantığım kabul etmez.

5- Asıl önemli olan nokta bence şudur. Bu kitap olaylara ilişkin ayrıntılı bilgiler üstüne kurulmuş değildir. Oldukça yalın ve okurun kolaylıkla algılayabileceği bir biçimde Osmanlı insanı ile onun içinde yaşadığı mekânlar ve zamanlar arasındaki bağlantıyı belirlemeyi amaçlıyor. Ben böylesine bir yaklaşım ile kendi yorumlarımı yapıyor ve zaman zaman da kendi üslûbumu kullanıyorum. Bazıları bunu güzel yapabilir; ben o iddiada değilim. Şimdi bu yaklaşımın doğrultusunda şu örnekleri verebilirim:

a) Kuyucu Murat Paşa bana vahşi ve acımasız Belisarius'u hatırlatıyor. Yoksa bu ikisi arasında tarihsel bir bağlantı olduğunu söylemek istemiyorum.

b) Sultanahmet Meydanında Yeniçerilerle Sipahilerin arasındaki boğuşmayı siz "Sipahilerin sindirilmesi" olarak niteliyorsunuz. Ben bu boğuşmada kılıçtan geçirilen Sipahi sayısını düşünerek buna "Soy kırımı" diyorum. Sizin deyiminize karşı çıkmıyorum; ama bu bence böylesine nitelendirilirse yani benim dediğim gibi buna "Soy kırımı" denilirse durum daha iyi anlatılmış olur.

c) Ben XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Osmanlı sarayının ve yöneticilerin bir Ortaçağ uykusu yaşadıklarını söylüyorum. Siz o tarihlerdeki gaileleri belirterek bunların geceleri bile uyumadıklarını söylüyorsunuz. Bence o sıralarda yaşanan ağır bir uykudur. Hem de karabasan dolu bir uyku. Bu uykuda Halet Efendi var. Eşleri boğdurulan şeyhülislamlar, bir haftalık sadrazamlıktan sonra kafası kesilen vezirler, Mora başkaldırması alev alev yanarken öldürülen serhad kumandanları, Küçüksu çayırında yaşanan eski zaman eğlenceleri, bu eğlencelerin tadını bozduğu için oracıkta kafası kestirilen zavallı arabacılar var. Garip nedenlerle azledilen silahtarağalar, fizik kimya okuyor diye Enderun'dan kovulan çocuklar, eğitim sistemi temellerine kadar çürümüş medreselerden icazet alan binlerle asalak softalar... Anadolu'da, Rumeli'de isyanlar isyanlar, isyanlar... ve aynı dönemde 1815'de Viyana Kongresi... Avrupa'nın yeniden kuruluşu ve Osmanlı Sarayının ve yöneticilerin bunun uzağında kalmaları...

Aynı dönemde İmparatorluğun sınırlarının ötesinde, Batıda kimlerin gelip geçtiğini ve ne tür ge-

Sonunda Basra Körfezi savaşı başladı. Biz de bu kapağımıza bir körfez haritası koyduk. (Haritayı karışık bulacak olursanız, hele savaşın sonuçlanmasını bekleyin!) Bu münasebet-i müessifâne ile Mustafa Şahin arkadaşımızın Babanzade İsmail Hakkı Beyden derlediği yazıda, Osmanlı yönetiminin son yıllarında Kuveyt ve civarı ahvaline dair ilginç bilgiler var. Örneğin, ABD ile elele verip restorasyonu için savaştığımız es-Sabah emirlerinin cemaziyü'l-evveli ve na-Mübarek ceddi hakkında...

Bernard Lewis'ten çevirilen "İslâm Devrimi" yazısının geçen sayıya sığdıramadığımız son bölümünü bu kere sunuyoruz. Dr. Robert Anhegger ile Cemal Ünlü'nün birlikte hazırladıkları eski Sözlü Mizah Plâkları dizisinin ikinci tefrikası, dört plâk daha tanıttıktan başka, bu uğraş ve genel olarak ses kayıt endüstrisinin tarihi hakkında bilgiler içermekte.

Taha Toros üstadımızın "Kontes Nuriye" ile ilgili olarak anlattıklarını zevkle okuyacaksınız. Prof.Dr. Arslan Terzioğlu'nun, geçen yıl sonlarında vefat eden Sadi Irmak hakkında kaleme aldığı nekroloji yazısı ile merhumun anısına olan vefa borcumuzu ödüyoruz.

Pars Tuğlacı'nın Türkiye'de Ermeni Matbaacılığı üstüne incelemesi, kalıcı bir önem ve nitelik taşıyor. Dr. Turgut Akpınar'ın "Türkler ve İslâmiyet" yazı dizisinin, İslâmın Türkçeye olumlu ve olumsuz etkilerini tartışan dile ilişkin bölümünü iki aydır yer darlığından yayımlayamadık. Mart sayımızda, ona öncelikle yer vereceğiz.

Gündemimizin sürekli maddelerinden Yüz Yıl önce bu ayın Osmanlı Basını'nda yeni seçmeler, Türkiye'de Solun Tarihinden sayfalarımızda ise 64 yıl önceki yeraltı organı Bolşevik'ten bölümler bulacaksınız. Taha Toros Arşivi'nden de yine çok ilginç bir fotoğraf sunmaktayız.

Kitabiyat sayfalarımızda, dört kitap tanıtımı var. Ali Birinci İhsan Lâtif Paşanın anılarının yeni basımını, Behzat Üsdiken Jak Deleon'un Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar'ını eleştiriyor; Mustafa Cezzar Pars Tuğlacı'nın Balyanlar'ının genişletilmiş İngilizce basımını, Esther Benbassa da Aron Rodrigue'in İngilizceden Fransızcaya çevrilen Alyans mektepleri hakkındaki kitabını övüyor.

Gelecek sayıda buluştuğumuz zaman, Güneydoğuda başımız yeterince belâda iken, bir de kendi askerimizle sıcak savaşa bulaşmamış oluruz, umarım. (Elbette, biz girmesek bile, savaşın sona ermesi ve dökülen kanların durması, baş temennimiz.)

Hepinizi saygı ve sevgi ile selâmlıyorum.

METE TUNÇAY

Dergimiz baskıya girerken, değerli hocamız Tarık Zafer Tunaya'nın ölümünü büyük bir acıyla öğrenmiş bulunuyoruz. Bugüne kadar binlerce öğrenci yetiştirmiş, Türkiye'deki bilim hayatına önemli katkıları olmuş Tunaya Hoca'nın hatırası önünde saygıyla eğiliyoruz. Başımız sağolsun...
Tarih ve Toplum

---

lişmeler olduğunu düşünürken insanın aklına "Bunlar neden ve nasıl uyumuşlar?" sorusu gelmez mi?

Yine bu bağlamda Tarhuncu'nun idamı, Sipahilerin kılıçtan geçirilmeleri ve Osmanlı ordusunun iki gücü arasındaki insafsızca hesaplaşma, ve Çınar olayı... ve bunların hepsinin bir kaç yıllık aralıklarla aynı dönemde oluşu... Ben kökende bunların arasında bir ilişki görme eğilimindeyim. Bunların hepsi bir bütünün parçaları değil mi? Aynı konuda belki daha başka tarihlere giderek Kadızadelerin ve Üstüvani Efendi'nin rezaletlerini, ya da daha sonraki yıllara uzanarak meselâ Sultanahmet Meydanındaki recm olayını ve 1683 hezimetini bütün bu tablonun içinde ele alır ve bazılarının kaynaktaki nedenler ve bazılarının da gelecekteki serüvenlerin doğal parçaları olduğunu söylersem, bunu kendi yorumum olarak haklı bulurum.

Bakınız, bu olaylar içindeki "Recm" olayına bakış açılarımız ne kadar farklı. Ben yaşlı imamın genç (ve zavallı) eşinin taşlanarak öldürülmesini Osmanlı toplumu için bir yüz karası olarak nitelendiriyorum. Siz kadının sevgilisinin Yahudi olduğunu, recm hükmünün Şeriat yasalarına göre verildiğini ve (Osmanlı tarihinin talihsizliklerinden biri olan) zamanın hükümdarının olayı seyre geldiğini söylüyorsunuz.

Nizam-ı âlem teorisi de böyle. Siz "Böyle bir teori yok." diyorsunuz. Benim anlayışım değişik. Eğer bir padişah (Söylenenler doğru ise) babasını öldürtür, bir diğeri düzenin korunması için bu tür cinayetleri yasallaştırır, bu diğeri beş yeğenini, bir tanesi kendi öz oğlunu, bir beceriklisi ise on dokuz kardeşini (sonra hızını alamayıp kendi oğlunu) boğdurur, kadın sultanların padişah kanından gelen erkek çocukları doğar doğmaz yokedilirse, dilimizde de "Nizam-ı âlem" diye bir deyim varsa ve bu deyimle belli bir kavram kasdediliyorsa, bunu teori diye adlandırmayı ben yerinde buyorum.

Size değerli eleştirileriniz için tekrar teşekkür ediyor ve saygılarımı sunuyorum.

CAHİT KAYRA/İSTANBUL

Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay

"Tarik"ten Seçmeler (Şubat -1891)

MELİHA YETKİN

İCMAL-İ AHVÂL

İtalyan Siyaseti

Dünkü Avrupa telgrafnâmelerinin îsâl-i mesâmî-i ehl-i mütâlaa etmiş oldukları ihbâr miyanında en mühimmi İtalya meclis-i meb'usânında cereyan eden bir mübâhase-i şedîde [şiddetli bir tartışma] üzerine Başvekil Mösyö Krispi'nin hey'et-i vükelânın istifasını Kral hazretlerine takdim etmiş bulunmaktadır.

İtalya'da geçende vukû bulan intihabât-ı umumiyyeden evvel fırka-i muhâlife ile Mösyö Krispi fırkası arasında cereyan etmiş bulunan münakaşâta ve Mösyö Krispi'nin politikası aleyhinde her taraftan der-miyân olunan itirazâta bakarak herkes Mösyö Krispi fırkasının intihabâtta mağlup olacağını zannetmiş iken intihabât-ı vâkıadan hilâf-ı me'mul ve intizar [umulanın ve beklenenin tersine] bir netice çıkıp Mösyö Krispi meclis-i meb'usânda ekseriyet-i azîme temin edebilmiş idi.

O zaman muhakeme-i umûrda dûr-bin olanlar [uzağı görenler] tarafından temhîd kılınan [yayılan, düzenlenen] ifâdât hâfıza-i itkandan [sağlam, güçlü bellekler-den] silinmiş ise Mösyö Krispi'nin meclis-i meb'usandaki ekseriyeti arasında bile tefrika [ayrılık] hâsıl olacağı ihtimalâtının der-miyân kılınmış olduğu tahattur olunabilir [hatıra getirilebilir].

Filhakika biraz sonra Mösyö Krispi ile Maliye Nâzırı arasında bir ihtilâf zuhur ederek Maliye Nâzırı istifaya mecbur olmuş olduğu gibi İtalya'da günden güne artıp eksilmeyen fakr ü zaruret dahi meb'usâna varıncaya kadar herkesi düşündürmeye mecbur ederek Mösyö Krispi'nin politikasına olan temayülât yavaş yavaş eski kuvvetini kaybetmeye yüz tutmuş idi...(2 Şubat 1891)

Fener Patrikhanesi

Bundan iki üç gün evvel derc-i sahifeyi beyan kılınmış olan tezkere-i aleyh münderecâtı ile bugünkü dahiliye kısmımızda münderic fıkra-i mahsusa muhteviyâtından müstebân olduğuna göre bir zamandan beri Hükûmet-i Seniyye ile Patrikhâne arasında tahaddüs etmiş [ortaya çıkmış] olan itilâf, mahzâ [ancak, yalnız] Hükûmet-i Seniyyenin âmâl-i teb'a-perveri ve i'tilâf-cûyânesi sayesinde kat'iyyen tenâhî-pezir sûret-i tesviye [uylaşmanın sebepleri] olmuştur.

Zuhur ve devamı herhalde bâis-i teessüf [eseflenme, tasalanma sebebi] olmamak kabil bulunmayan bu gibi ihtilâfât Hükûmet-i Seniyye ile kendi teba-i Sâdıkası arasında tahaddüs eylemiş ve binâenaleyh tarafeynin âmâl-i i'tilâf-cûyânesi sayesinde elbette tesviye-pezîr olacağı der-kâr bulunmuş olduğu halde bazı matbuât-ı ecnebiyyenin ihtilâf-ı mezkuru dile dolayarak der-miyân eyledikleri tefevvühât-ı gayr-ı lâyıkanın ve gûyâ bu gibi ihtilâfat matbuât-ı mezkurenin mahall-i intişarı olan memâlikte zuhur eylemez imiş gibi der-miyân ettikleri isnadât-ı gayr-ı muhikkanın [haksız isnadların, iftiraların] eser-i agrâzı [maksatlarının alâmeti] olduğu sâye-i intizam-ı sermâye-i hazret-i Padişâhîde ihtilâf-ı vâkıanın hal ve tesviyesi emrinde cânib-i âli-i Hükûmet-i Seniyyeden ibraz buyrulmuş olan âsâr-ı i'tilâf-ı teb'a-perveri bir kat daha meydan-ı sübûta [ortaya] çıkarmıştır... (9 Şubat 1891)

Kanada, ABD'ne Katılıyor mu?

Dünkü gün New York'tan alınan bir telgrafnâme İngiltere ile Amerika arasındaki münasebât-ı siyasiyyece tesirât-ı mahsusası görüleceği bedihî [besbelli, açık] bulunan bir teşebbüsten bahs eylemişlerdir.

Teşebbüs-i mezkûr Kanada kıtasının Amerika hükûmât-ı müttehidesine ilhakı zımnında Kanada parlamentosunda Serbestî Fırkası tarafından kaleme alınmış olan bir lâyihadan ibaret olup fırka rüesâsı layiha-i mezkureyi bu kere Amerika Hükûmetine takdim eylemişlerdir.

New York telgrafnâmesi Washington Hükûmetine takdim kılınmış olan lâyihanın suret-i te-

lâkkîsine dair bir gûnâ malumâtı hâvî olmamakla beraber hadd-i zâtında gayet mühim bir vak'a olduğundan Amerika Hükûmeti verilen lâyihayı reddetse de, kabul eylese de işin vahâmeti derkârdır...(21 Şubat 1891)

DAHİLİYE

Kaçak Hırsız

Evvelki gece saat üç raddelerinde Kasımpaşa'da Büyükpiyale civarından geçerken Helvacı Mercan nâmında biri zabıtaca edilen şüphe üzerine der-dest edilerek hîn-i isticvâbta [sorgulama sırasında] bundan altı mâh mukaddem Ferikaryesinde bir sirkate ictisâr [cesaret] etmesinden dolayı kırk beş gün hapis cezasına mahkûm olduğu halde firar etmiş bulunduğunu ikrar etmesi üzerine hakkında muamele-i lâzıma îfâ edilmiştir... (3 Şubat 1891)

Japonların Hapisane Ziyareti

Japonya kruvazörleri kumandanı Miralay (Tonaka) ile (Hidaka) ve Yüzbaşı (Sakamono) dünkü gün beraberlerinde mihmandarları İzzedin Vapur-ı Hümayûnu süvarisi Kaymakam izzetlû Rıza beyefendi bulunduğu halde hapishâne-i umumîyi temâşâya gelmiş olduklarından hapishâne müdürü tarafından haklarında fevkalâde âsâr-ı ihtiram gösterilmiştir...(5 Şubat 1891)

Kumar

Köprüde ada vapurlarının yanaştığı iskele üzerindeki kıraathânede öteden beri kumar oynatılmakta olup geçende bir defa mahall-i mezkûr basılarak kumar edevâtı tutulmuş iken yine fi'l-i mekrûh-ı mezkûrun icra edilmekte bulunduğu zabıtaca haber alındığından Voyvoda Karakolhânesince mahall-i mezkûrda bir nokta ikâme edilmeye mecburiyet hissedildiği haber alınmıştır... (4 Şubat 1891)

Çiçek Hastalığı

Bugünlerde Yeniköy civarında çiçek illetinin hüküm-fermâ olduğu ve hatta dünkü gün karye-i mezkûre sâkinlerinden Todori'nin sekiz yaşındaki erkek çocuğunun illet-i mezkûreden vefat eylediği haber veriliyor... (6 Şubat 1891)

Soygunculuk

Kasımpaşa'da bir meyhânede leylen Suyolcu Mehmet ile işret ederek âhiren Perşembe Pazarında merkum Mehmedi yere yatırıp muamele-i cebir ve şiddet ve kasatura ile cerh ettikten sonra akçesini sirkat ettikleri iddiasıyla müttehim [suçlu] bulunan jandarmadan matrûd [kovulmuş] Erzurumlu Mustafa ve refiki Ömer haklarında mahkeme-i cinayette icra kılınan muhâkeme-i aleniyeleri neticesinde fi'l-i müddeîyün-bihe cür'etleri sabit olmakla Ceza Kanunnâme-i Hümayûnun on sekizinci maddesi mucibince on beşer sene müddetle küreğe konulmalarına müttefikan karar verilmiştir... (6 Şubat 1891)

Balık Akını

Bir zamandan beri devam eden bürûdetin [soğukluğun] tesiriyle Karadeniz'den Boğaziçi sularına gelmiş olan milyonlarca palamut ve torik balıkları dünkü gün Kandilli'den Kuzguncuk'a kadar mümtedd olan [uzanan] sevâhile düşmüş olduğundan binlerce ahalî ve bâhusus fukara takımı mezkûr balıkları sühûletle [kolaylıkla] ele geçirerek havâyic-i zaruriyenin [zarurî ihtiyaçların] pahalı olduğu böyle bir sırada medâr-ı maişet [geçim vâsıtası] ittihaz eylemişlerdir. Boğaziçi balıkçıları mezkûr balıkların bu tehâcümünü [hücûmunu, üşüşmesini] şitânın imtidâd ve iştidâdına [kışın uzamasına ve şiddetlenmesine alâmet addeyliyorlar imiş... (9 Şubat 1891)

HARİCİYE

Cenubî Amerika Memâlik-i Cumhuriyyesinde İngiliz Sermayedarlarının Ziyanı

Bir zamandan beri Arjantin Cumhurunda şûriş-i ahvâl berdevam olup umûr-ı maliyye müzebzeb [karışık] olduğundan İngiliz sermayedarlarının yedinde bulunan Arjantin tahvilâtının kıymeti pek çok tedenni etmiş [gerilemiş] ve İngiliz sermayedarânının şu sebeble ziyanları yüz elli milyon lira tahmin olunmuş ise de İngiltere ahalisinin senevî tasarrufu yüz milyon Sterlin lirası tahmin olunduğu cihetle zararlarının az zamanda kapanacağı Londra borsası salnâmesinde beyan olunmuştur...(2 Şubat 1891)

Cenubî Amerika'da Bir Muharebe İhtimali

Cenubî Amerika'dan vürûd eden haberlere göre Guatamala Hükûmeti Salvador Hükûmeti aleyhine ilân-ı harp etmek efkârıyla yirmi beş bin nefer askerin teslîhine [silâhlandırılmasına] karar vermiştir.

Şubatın sonuna doğru ilân-ı harp olunması melhûz [muhtemel, olabilir] imiş.

Salvador hükümeti müdafaa için tedarikâta teşebbüs eylemiştir. İki hükûmet dahi akd-i istikraza mübâşeret eylemişlerdir.

Cenubî Amerika'nın bazı küçük hükûmetlerinin dahi bu muharebeye iştirak edecekleri zannolunmakta imiş... (8 Şubat 1891)

Bundan 64 yıl önce şapirografla teksir edilmiş bir yeraltı dergisi. Tamamı 40 sayfa tutan bu derginin ilk 17 sayfasının çevrimyazısını ve 31. sayfasını sunuyoruz. (M.T.)

Bütün Dünya İşçileri Birleşiniz!

Bolşevik

Fabrikada Kesilen Cezalar Vergiler Hayat Pahalılığı Türkiya'da Amelenin Vaziyeti

METE TUNÇAY

Üçüncü Enternasyonalin Seksiyonu
Türkiya Komünist Fırkası
Neşriyatından 1927

(S.1) "Bizi İnkâr Ediyorlar..."

Bir ay kadar evvel Türkiya Burjuvazisinin dalkavukluğu vazifesini gören Türkiya gazetelerinin bir ikisinde Türkiya'da amele sınıfının varlığı, yokluğu hakkında iki üç makale çıktı. İntişar eden makaleler, Türkiya'da amele sınıfının yokluğunu isbata mâtuf makalelerdi.

Amele sınıfının menfaati; burjuva rejimi ve içtimaî kuruluşu dahilinde her zaman her yerde sınıfların mevcut olduğunu, bunların yekdiğeriyle hal-i mücadelede bulunduğunu gösterir. Burjuvazi bunun aksini yapar. O; bilhassa bu can alıcı noktanın üzerinden atlar. Ona esrarlıbir perde çeker.(s.2) Ameleye onun bir sınıf olduğunu asla göstermek istemez. Amele sınıfını inkâr için mevcut cemiyette sınıfların yok olduğunu iddia eder. Güneş kadar açık hakikatı örtbas etmek için bin dereden su getirir. Üzerine zehirli çiçeklerini saçar. Bu uğurda hiçbir riya ve sahtekârlıktan çekinmez.

İşte Türk burjuvazisinin kuklalığını yapan Türk gazetelerinde intişar eden makaleler de aynı meal ve mahiyette idi. Türkiya burjuvazisi kürrenin her yerinde olduğu gibi, menfaat ve gaye itibarıyla yekdiğerine zıt ve hal-i mücadelede olan Türkiya'daki sınıfları inkâr ediyor. Hatta varlıklarına ait ses çıkarılmasını istemiyor. Burjuvazi bugün Türkiya'da fakir ve zenginin, amele ve patronun mevcut bulunmadığını "halk" mefhumu gibi eski ve yıkık bir çatının altına sokuyor. Ayni hak ve (s.3) menfaate malik olmayan amele ile patronu müsavi göstermek için "milliyet" bayrağını çekiyor. Emtia iktisadiyatının iki yekdiğerine zıt ayrılığı ihtiva eden "halkı" aynı hak, hürriyet ve müsaadata sahip insanlar diyor. Bunu isbat için Türkiya'daki... fabrikalarda çalışan amelelerin.... olduğunu, inkişaf etmediğini ileri sürüyor. Ecnebi-Türk kumpanyalarının, fabrika ve müesseselerinin ameliyi istismar etmelerini saklamak için, amele sınıfını, yoksul kitleleri, onların kurtuluş mücadelelerinde piştarlık vazifesini gören Kommünist fırkasını ve amele birliklerini red ve inkâr ediyor.

Kommünist fırkasının ameleye neşrettiği beyanname münasebetiyle, Türk burjuvasinin uşaklığı vazifesini gören gazeteler: "Türkiya'da zengin ve fakir, patron ve amele yoktur." diye bağırmaya başladılar. (S.4) "Türk milleti kommünist olmaz, Kommünist fırkasının arkasından yürümez." gibi telâşeli telâşeli yaygaralar kopardılar. Buna mukabil ayni matbuat Türk burjuvazisinin amele sınıfını ezen hükûmet cihazının Amele Teali Cemiyetini kapatmasına, heyeti idaresini hapse tıkamasına, Kommünistlere polis müdüriyetinde görülmedik işkenceler yapmasına ses çıkarmıyorlar. Bu hususta gazeteler bir kelime yazmıyorlar. Hükûmetin Sultan Hamit devrinden daha beter, amele sınıfına karşı kullandığı tedhiş siyasetine sükûtla mukabele ediyorlar.

Burjuvazi; amele sınıfının kör, cahil, şuursuz olarak kalmasını, sınıf benliğine sahip olmamasını ister. Bu işi vekayii tahrif etmekle, kendi zehirli mefkûrelerini amele sınıfına binbir çeşit vasıtalarla aşılamakla veyahut hadisata karşı ses çıkarmamakla yapar. Bugün Türk burjuvazisi, (S.5) onun hükûmet ve matbuatı da aynı işi görüyor.

Türk burjuvazisi eğer, Türkiya'da amele sınıfının mevcut bulunduğunu, onun menfaat ve gayesinin büsbütün ayrı olduğunu ilân edecek olursa: amelenin bir çok haklarını tanımak mecburiyetinde kalır. Meselâ, böyle bir şeyi kabul edecek olursa, amele hürriyeti matbuat, hürriyeti kalâm, serbest miting, serbest içtima, serbest birlik, açık kommünist fırkası,

Arkadaş! Sınıfının menfaatini müdafaa uğrunda hapishaneye düşen arkadaşlarının yardımına koş! Sakın onları unutma!

mürtecilerin hukukunu tahdit ve amelenin iştirakini temin eden bir dereceli intihap, amele kadına ayni siyasî ve iktisadî hak ilh... gibi bir sürü metalibatı tanıması, kabul etmesi lâzım gelir.

Halbuki bu iş Türk burjuvazisinin işine hiç gelmez. O, suyu ta baştan kesiyor. Bir taraftan amele sınıfının varlığını inkâr, diğer taraftan ona yapılan haksızlıkları, amele sınıfından saklıyor. Fakat Türk burjuvazisi bilmelidir ki; (S.6) Bugünkü Türkiya'nın iktisadî-siyasî dinamik mihverini, temel taşını teşkil eden biziz. Amele sınıfı varız ve olacağız. Olmak ve mevcudiyetimizi isbat için çarpışacağız. Cihan proletaryasının mücadeleci bir parçası olduğumuzu sınıf şuurumuzla, sınıf teşkilatlarımızla, sınıf mücadelemizi sevk ve idarede alî siyasî piştar-ı mübaremiz olan Kommünist fırkamızla gösteriyor ve göstereceğiz.

Sınıf varlığımızı iktisadî, siyasî ve ilmî bir surette izah ve isbat etmeyi diğer bir bahse bırakıyoruz.

—o—

İnkılâp ve burjuvazi: Sultanlık ve emperyalizmden istismar sandalyasının siyasî mevkiini alıncıya kadar amelenin yüzüne bakar ve yapmacıktan güler. İstismar tahtına hâkim olunduktan sonra ameleye zından ve dar ağaçları hazırlar!

(S.7) İnkılâp ve Türk Burjuvazisi

Türk burjuvazisi ve onun icra vasıtası hükûmet dün inkılâpçı idi. Bugün aksi inkılâpçınadır.

Bunun iki vasfını yekdiğerinden ayırabilmek için gayet kısa bir surette mazisinin tahliliyle bugünkü vaziyeti tesbit etmek kâfidir.

Türkiya burjuvazisinin menfaatleri padişahlık devrinin rejimiyle taban tabana zıt geldiği günlerde kendi menafiini müdafaa edici bir rejim, bir sistem kurabilmek için Sultanın hükûmeti ile mücadeleye girişti. Uzun süren bu mücadele seyri, en nihayet Anadolu'da yeniden kuvvet bulan burjuva harekâtı, emperyalizm ile birleşerek karşısına çıkan sultan hükûmetini ve emperyalistleri Türkiya'dan (S.8) koğması bütün Türkiya'da hâkimiyetini kurmasiyle neticelendi. Şüphesiz ki, burjuvazinin emperyalistlerle ve sultan hükûmetiyle mücadelesine Türk proletaryası da dişi ile tırnağı ile çalışarak yardım etti. Çünki sultan hükûmetiyle burjuvazinin mücadelesi ileri hareketti. Burjuvazi, kendi menfaatine uygun bir nizam-ı içtimaî kurarken, diğer taraftan sultanlığın bekayası olan tekkeler, mütegallibeler vesaireyi kökünden silip süpürmek isterken, şiarı şöyle idi.

"Sultan hükûmetinin, halkın üzerine musallat ettiği bu köhnemiş tekkelerin, köylünün sırtından geçinen mütegallibelerin parçalanıp yıkılmaması lâzımdır." diyordu.

1923 İzmir iktisat kongresinde böyle inkılâpçı şiarlariyle meydana çıkan burjuvazi, o günkü entrikalarını çevirmek için (S.9) işçi kitlesine de bir çok vaatlerde bulunarak inkılâpçılığını ilân etmişti. Burjuvazinin tam ve en keskin inkılâpçı olduğu anlar, bu zamanlardır. Hakikaten burjuvazi bu cezrî hareketleriyle sultan hükûmetini ve ondan arta kalan usüllerin bir çoğunu yıktı, parçaladı. Tamamiyle kendi menfaatine uygun bir rejim ve bir sistem kurdu. Hâkimiyetini ilân etti. İşte burjuvazi buraya kadar inkılâpçı rolünü oynadı. Bundan sonra ne görüyoruz! Bundan sonra burjuvazi memleket dahilinde kendi menfaati ile taban tabana zıt olan işçi sınıfının ileriye doğru yürüyen harekâtıyle karşılaşıyor. Fakat, burjuvazinin menfaaati bugünkü kurulmuş sistem ile tetabuk ettiği için o, artık burnundan ilerisini görmüyor. Nasıl sultan hükûmeti, kendi menafii ile... nayan bir usülün müdafaası yolunda yuvarlanıp gitti ise, bugün yepyeni bir nizam-ı içtimaîye doğru koşan harekatın karşısında burjuvazi de aynı ölüme mahkûmdur.

İzmir iktisat kongresinde o gün için bir takım (s.10) vaatlerle işçiyi okşayan burjuvazi bugün o vaatlerini olduğu gibi geri almış bulunuyor. Burjuvazi hâkimiyetini kuralı altı sene oldu. Bu hakimiyetin temininde kendinden fazla rol oynayan işçiye; patronlara karşı kendisini müdafaa edeceği en basit hak olan, kanununu bile çıkarmamıştır. Bu kanunsuz, nizamsız burjuva rejiminin hâkim olduğu memlekette ahtapotlar gibi yapışıp kanını emen patronlara karşı işçinin meydana getirdiği teşkilâtları hükümet, uşağı olduğu burjuvazinin hesabına hemen kapattı. İşçilerin ileri gelen rehberlerini bir aydan beri Polis Müdiriyetinde çeşit çeşit işkencelerle inletiyor. Fakat biz işçiler, bunları tarihin seyrinde tabii buluyoruz. Dün, Sultan hükûmetinin karşısında burjuvazinin bugünkü hükûmeti idam kararları ile tehdit edilirken o tarihi vazifesini yapmaktan bir an geri kalmamış, nasıl (S.11) inkılâbını tahakkuk ettirmişse, işçi sınıfı da bu tehditlere kulak asmadan rehber kadrolarını günden güne takviye ediyor, saflarını sıklaştırıyor, tarihin emrettiği zaruri yoldan durmadan yürüyor.

Biz, işçilerin şiarı şudur:

Dün inkılâpçı olan burjuvazi bugün aksi inkılâpçı, onun hükûmeti ise mürtecidir.

Hiçbir zaman sükûnet göstermeden yürüyen içtimaî

hayat, bugünkü terörün sedlerini pamuk ipliği gibi koparacak, bir çöp gibi kıracaktır.

Zindanlar dar ağaçları işçinin kurtuluş yoluna sed çekemez. Güneş üfürmekle söndürülemez.

(S.12) İş Ücretinden Vergi Verilmez

Bugün Türkiya'da hayat pahalılığı her memleketten yüzde 15 ilâ 20 nisbetinde yüksektir. Maişet, bilhassa amele, fakir ve yoksul kitlelerin zaruri ihtiyaç vasıtaları, elbise, gıda, mesken ilh. ateş pahasınadır. Buna mukabil, ameleye, işçiye verilen iş ücretleri amelenin iş kuvvetini asgari derecede olsun yeniden tekraren istihsal ettirecek seviyede değildir. Şen'i iş ücretleri [amelenin idame-i mevcudiyetine lâzım olan eşya] nisbet-i hendesî, yani 2-4-8-16 ilâh. halinde pahalılaştığı halde, amelenin kuruş hesabıyla aldığı para, nisbet-i adedî: 1-2-3 ilâh şeklinde ancak bir iki adım atmıştır. İş günü, emek ücretlerinin tamamen aksidir. 12, 14 hatta 16 saat işgünü olan istihsal şubeleri vardır. (S.13) İşgününün en uzun, iş ücretinin en az olduğu memleketlerden biri de Türkiya'dır.

Eserlerini Türk burjuvazisinin banknotlarına yazan âlimler, iktisatçılar bunu [halk]ın fakir olmasında, umumî ve millî harpler dolayısıyla Türkiya iktisadiyatının bir sürü buhranlar geçirmesinde gösteriyorlar. Vakıa Türkiya iktisadiyatı bu devrelerde birçok buhranlar geçirdi, fakat bu buhranlardan mutazarrır olanlar gene Türkiya'nın ameleleri, fakir ve yoksul kitleleri, köylüleri oldu. Bu buhranlar esnasında kudurmuşcasına inkişaf halinde olan millî burjuvazi en seri ve en büyük istifadeyi temin etti. Keseleri kasalara, kasaları bankalara doldurup boşaltan bir avuç Türk sermayedarları memlekette sermayenin "temerküz" ve "teraküm" seyrinde temin kuvvetini dolgun bir fiyata sattıracak kuvvetli birliklere, teşkilâtlara, iş borsalarına mâlik olmayan işçilere ölmeyecek kadar (S.14) yevmiye veriyor. En ağır şerait tahtında fabrikaların dört duvarı arasında istediği kadar çalıştırıyor. Memleketin müstahsil kuvvetini ve kahir ekseriyetini teşkil eden amelelerin yarattıkları fazla kıymetin üstüne çömelen, hergün daha ziyade zenginleşen burjuvazi göz boyamak ve amelenin en mübrem haklarını yutmak için sefalet içinde kalmış, amele ve fakir köylülerle sefahat âlemleriyle zenginleri, patronları birbirine karıştırıyor. Buna da memleket ve halk fakir olduğundan iş ücretleri düşkündür, diyor.

Fakat bu vaziyet dahilinde bizi alâkadar eden mesele, en ağır şeriat tahtında en az iş ücretiyle çalıştırılan ameleden bir sürü vergilerin alınmasıdır.

Traktörlerle toprağından sökülen, harman makinelerinde varını yoğunu toprak burjuvazisinin [? zulmü altında in]leyen fakir köylünün güneş altında 15 ilâ 18 (S.15) saat çalışan ziraat amelesinden, marabalardan, ırgatlardan bilvasıta ve bilâ vasıta bir sürü vergilerin toplanmasıdır.

İş ücreti amelenin iş kuvvetini yeniden istihsal edebilmesi için, tekrar çalışabilmesi için veriliyor. Halbuki amelenin ekmek parasının mukabili iş ücretinden bir sürü vergiler kesiliyor. Vergi veriyoruz, fakat verdiğimiz vergilerden bir hayır görmüyoruz. Meselâ, maarif vergisi veriyoruz, çocuklarımızı okutamıyoruz, sıhhiye vergisi veriyoruz, doktor ve ilâcın yüzünü görmüyoruz. Kazanmadığımız halde kazanç vergisi veriyoruz. Yol vergisini, bizi son haddimize kadar emmeği istihdaf eden zenginlerle aynı miktarda veriyoruz. Alınan vergilerden maksat, memleketi emperyalizm ve irticaa karşı müdafaa ise, bu işi biz kan ve canımızla yaptık. İrticaı geri çevirmek için kemiklerimizden manialar vücuda getirdik (s.16) Sınıf menfaatımız bu uğurda müdafaayı âmir oldukça gine yapacağız. Bundan memleketin imarı düşünülüyorsa, onu da biz nasırlı ellerimizle beraber yıpranan ciğerlerimizle yapıyoruz. Yalnız işleri güçleri hiçbir iş görmeden para alan, kafaları irticaın içinde sultanlığın yadigârı, imtiyazlı kimseleri beslemekse, aramızda tufeylilere yer yoktur.

Şu halde bütün vergiler fabrikada fabrikatörlerden, tüccar ve ticarethanelerden toplanmalıdır. Bütün vergiler müterakki vergiler şeklinde yarattığımız dağ gibi fazla kıymetleri, kârları, servetleri kasalarına indiren zenginlerden, bankerlerden, patronlardan, murabahacılardan alınmalıdır. On oniki saat çalışarak ölmeyecek kadar bir lokma ekmek parası alan işçiler, bu vergileri vermemeliyiz. Evine iki okka tuz, bir arşın basma almak kudretini haiz olmayan fakir köylüler bu vergilerden hariç tutulmalıyız. Bir koyundan iki post alınmaz, iş ücretinden vergi verilmez!

(S.17) Bugünün Şiarları

Millî burjuvazi Türk proletaryasının en azılı millî düşmanıdır.

* *

Sermayenin "emeğe" karşı hucumunu def'etmek ve mukabil hücuma geçmek, ancak teşkilâtla olur!

* *

Millî burjuvazinin inkılâpçılığı, kendisine selef olan [feodalizmi?] yıkıncaya, emperyalizmi dahilî pazarlardan kovuncaya kadardır.

* *

Her burjuva hükûmeti gibi Kemalist hükûmeti de Türk burjuvazisinin amele sınıfı üzerindeki hâkimiyetini devam ettiren cebir ve tazyik cihazıdır.

Irak Mektupları, Kuveyt ve Muhammere

MUSTAFA ŞAHİN

Kuveyt meselesi 1900'lerde de vardı. O zaman Kuveyt, Osmanlının Basra vilâyetinin bir kazasıydı. Demek hâlâ -manen- öyleymiş ki son olaylarda Türkiye de meselenin içinde. İster Şark Meselesi diyelim, ister Doğu, Ortadoğu Sorunu, problemi, çıkışından beri Batı'nın ve Çarlık Rusya'sının politikasında mesele, Osmanlının "işgal ettiği" yerlerden çıkarılma meselesiydi.

Vahhabîlerin kışkırtılmaları, Lübnan olayları, Yemen, Asir isyanları, mezhep ve aşiretlerin çatıştırılmaları bu planın -meselenin- parçalarıydı. Nitekim Asya, Afrika ve Avrupa'daki memalik-i Osmaniye birer birer "sahib-i aslîsine iade edildi".

Bölgeye has meselenin çokluğunu görmek için Sipahi Çataltepe'nin değindiği Osmanlı Hariciye Nezareti risalelerine bakmak kâfi. Mehmed Nabi ve Fahreddin Rumbeyoğlu tarafından hazırlanan risalelerin tamamına yakını bölgeye ait.[1] *Kuveyt Meselesi, Muhammere Meselesi, Fersan Adaları Meselesi, Maskat Meselesi* de bunlar arasında.[2]

Mane, tesel, faresi

Bu üç sözcük, Max Nordau'n *Bugünkü Medeniyetin Mukavelesi Yalanları* kitabının çevrilip peyderpey *Servet-i Fünun*'da derceedileceğini duyuran, eser ve müellifini tanıtan girizgâhta yer alıyor; şöyle de bir not düşülmüş:

"İran hükümdarı Keyhüsrev büyük bir orduyla Babil'i muhasara ettiği zaman, memleketi babası namına müdafaaya memur olan Baltazar, sözlerin metanet ve salâbetine güvenerek düşmanların mesâisine gülüyor, bu büyük gayret ve ehemmiyeti istihzayla karşılıyordu. Günlerce devam eden muhasaranın kelâl ve melâlini zevk ü safayla unutmak için her gece sarayında büyük bir âlem-i îş ü işret kuruyor, pürneşe saatler yaşıyordu. Bir gece Baltazar Sasaniyan âyinini icra ederken Necefü'n-Nasır'ın vaktiyle Kudüs'ten getirttiği mukaddes evânî'yi, bu eğlence ve sefahat yerinde teşhir etti ve bu suretle dini istihfaf etmiş oldu. Mukaddesata bu derece aykırı bir şekilde riayetsizlik edildiği bir sırada Baltazar, bir elin duvar üzerine alev şeklinde birtakım esrarengiz yazılar yazdığını büyük bir korku içinde gördü. Bu yazıları ne Baltazar, ne de kâhinleri okuyabildiler. Nihayet peygamber Danyal'a müracaata mecbur oldular. O da: "Bu eli gönderen Allah'dır ve harflerin mânâları da *Mane:* Allah senin günlerini saymış ve sonunu işaret etmiştir. Tesel: Sen teraziye kondun ve pek hafif geldin, Faresi: Krallığın taksime uğrayacaktır demektir," dedi. Filhakika Keyhüsrev Fırat Nehri'nin yollarını değiştirmeye muvaffak oldu ve o gece nehrin kuruyan yatağından Babil'e girdi; şehri zabdetti. Baltazar öldürüldü. Keldanîlerin hükûmeti İran'a geçti. Bu vak'alar, Milâttan 538 sene evvel ceryan etmiştir. Bu üç kelime ile bu tarihi vak'aya telmih olunur."[3] Biraz Nostradamusvâri, lejandvâri, hisseli tarihî bir kıssa.

Mehmed Nabi ve Fahreddin Rumbeyoğlu'dan önce bölgedeki durum ve gelişmelere Babanzade İsmail Hakkı Bey dikkati çekiyor. Babanzade İsmail Hakkı Bey, kır-

kını doldurmayan ömrüne Mülkiye ve Hukuk'ta hocalık, mebusluk, kısa bir süre maarif nâzırlığı, *İkdam* ve *Tanin*'de siyasî muhabirlik, gazetecilik, siyasî hatiplik, yazarlık gibi uğraşları katmayı başarmış. *Irak Mektupları* da kitaplarından biri[4]. İstanbul'dan Beyrut'a, Beyrut, Halep, Şam, Baalbek Harabeleri, Fırat boyunda, Deyrizor, Bağdat, Fırat'ta seyrisefain, Basra, han hayatı, asayiş, kabileler, ziyaret yerleri, özellikle İngiliz kumpanyaları gibi bölümler içeren, gezi izlenimlerinden çok, siyasî, ekonomik gözlem ve Osmanlının içinde bulunduğu duruma çözüm öneren 22 rapor demek sanırım daha doğru. Babanzade İsmail Hakkı Bey'in yazıları *Tanin* okuyucularınca öylesine tutuluyor ki, bir ara verince şikâyeti mucib oluyor. Kitabı oluşturan yazılar *Tanin*'de yer alırken şu parantez açılıyor:

"[Bağdat mebus-ı muhteremi Babanzade İsmail Hakkı Bey'in, sermuharririmizin avdetinden beri *Tanin*'e yazı yazmamakta olması karilerimizin şikâyetini mucip olmaktaydı. Fakat, İsmail Hakkı Bey esasen pek ziyade yorulmuş ve bir de daire-i ihtihabiyesine doğru uzun bir seyahate hazırlanmakta bulunmuş olduğu için bir müddet istirahate muhtaç kalmıştı. Hakkı Bey *Tanin* sayfalarını uzun müddet imzasından mahrum bırakmamak için Bağdat yolundan mektup yazmaya karar verdi. Hakkı Bey'in kaleminden çıktığı cihetle ayrıca karilerimize tavsiyesine lüzum görmediğimiz bu mektuplardan birincisini bugün neşrediyoruz. Hakkı Bey şimdiye kadar üç mektup yazmış, gazetemize yollamışsa da birinciyle üçüncü gelmiş, ikinci gelmemiştir. Postalarımızın intizamına pek güzel bir nümune teşkil eden bu hadise bizim için ne kadar mucib-i teessürse kârilerimiz için de o kadar mucib-i teessüftür. Ümid edelim ki kaybolduğunu zannettiğimiz mektup yolda bir tarafa takılmış kalmış olsun da postalarımız hakkındaki fikrimiz kısmen olsun değişsin.]"[5]

Yazılar aralıklarla 8 Eylül - 15 Kânunuevvel 1326/1910 arasında *Tanin*'de yayımlanıyor. Kitaplaştırılmasının gerekçesini ise Babanzade İsmail Hakkı Bey "birkaç söz" olarak dile getiriyor.[6]

"Birkaç Söz

Gazete faal bir muhitte keşmekeş hayatın nihayet 24 saatlik bir âyinesidir. Bu müddet geçince başka tesavir, başka vukuat o sinematograf süratiyle eşyayı akseden âyine üzerinde geçit resmi icra ederler. Ta Basra'ya kadar icra ettiğim seyahatin safahat-ı muhtelifesi de bu sinematografın seyircileri demek olan Osmanlı kariin-i kiramı nezdinde şüphem yoktur ki aynı tesiri icra etmiştir. Bununla beraber birçok ehibbam *Irak Mektupları*'nı yalnız 24 saat hafızada iz bırakan şuun-ı ruzmerreden addetmek istemediler. Bunlar bir daha yaprakları açılmayacak tozlu gazete koleksiyonlarında mahpus ve mensî kalmasın dediler. Fikrimce mektuplarımın her biri ancak bir günlük ömre mâlik olmaya, yalnız bir gün yaşamaya lâyıktı. Arkadaşlarım bilakis temdid-i hayatına kail oldular ve beni bâr-ı teveccühleri altında ezmek suretiyle teşci' eylediler. İşte onun için kabiliyet-i hayatiyesini pek cüz'î addettiğim bu mevlûdat-ı fikriyemi biraz daha yaşatmaya cür'et ediyorum.

Diyebilirim ki, görülen havalinin enstantane fotografileri demek olan bu alelacele tesavir-i tahririyenin bilhassa Cenubî Irak ve Basra Körfezi'ne müteallik aksamı siyasiyat-ı dahiliye ve hariciyemizi alakâdar etmekten hâlî kalmadı. Bağdat hattının kısm-ı intihaîsiyle Basra Körfezi hakkında teati-i efkâr edildiği şu sırada İngiliz, Fransız ve Almanya matbuatı arasında mühim ve âteşin bir münakaşa kapısı açmış olan ve tercümesi *Revue Islamique* namında bir Fransız mecellesine dahi dercedilmeye başlanan bu mektuplarım ümid ederim ki kariin-i Osmaniye'nin huzuruna bu defa toplu ve mazbut bir kıyafetle tekrar çıkarlarsa mahcub olmazlar.

Babanzade İsmail Hakkı"

Babanzade'nin Kuveyt ve Muhammere'ye ilişkin gözlemlerine geçmeden önce Basra, Basra Körfezi, Şattülarab ve diğer suyollarında ulaşım işleri, İngilizlerin sahip olduğu imtiyazlar ve kumpanyaları üzerine birkaç alıntı yapalım:

"Basra'ya gelince: Bu havalide Basra kadar havası bozuk ve bununla beraber Basra kadar ehemmiyet-i ticariye ve siyasiyeye mâlik ve memalik-i Osmaniyece en uzak ve mehcur olduğu için ihtimal ki en mühmel ve metruk bir mevki yoktur. Kim ne derse desin son 30 sene zarfında Irak'ın merkez-i sıklet-i siyasiyesi çoktan Basra'ya intikal etmiştir. Aşar'da en evvel göze çarpan şey 5-6 büyükçe vapur. Fakat hepsinin bayrağı İngiliz. Basra'nın hangi cihetine baksanız İngilizliğe müteallik bin türlü şey derhal nazar-ı ibret ve teessürünüze çarparak İngiliz tırnağının bu memleket etine ne derece nüfuz ve hulul etmiş olduğunu hissedersiniz. Sözlerde, muhaverelerde bile en âdi bir hamal İngilizce elfazı ta'rib etmiş. Gemicilik vesair ıstılahatı kendi şivesine uydurarak tasrif ve tasarruf ediyor.

Bir taraftan Kuveyt, diğer taraftan Muhammere'denitibaren Şattülarab'ın sahil-i yesarına düşen memalik-i İraniye'de fermanferma Şeyh Huz'al vasıtasıyla İngiliz Basra Sancağı'nı adeta bir demir pençe içine almış, sıkıştırıyor, mütemadi, muttasıl bir tazyikle avcu içine almaya çalışıyor, o derecede ki tamamıyla tetkikini ileri götüremediğim bir rivayete göre elyevm Şatt'ü'l-arab'ın gerek Muhammere cihetinde ve meselâ Abade mevkiinde ve gerek Basra cihetinde bulunan birçok Urbana İngiliz tâbiyetini veya himayesini bile bahşetmeye başlamış. Mamafih İran toprağındaki hulul ve nüfuzu daha şedid olduğu için bu rivayet o cihet hakkında daha kavidir. Her iki takdirde devlet-i Osmaniye için bunun zararı âşikârdır. Zira Şattülarab'ın öbür yaka-

sında bulunan Urban-ı mahmiye her vakit Şattın Osmanlı cihetine geçerek haiz oldukları himayenin şevk ve teşvikiyle envai gavail ihdas edebilirler ve ediyorlar."[7]

"Bubiyan pişgâhında lengerendaz olan vapurların bütün şamandıraları İngilizlere aittir. Bir fener dubası var ki o da İngilizlerindir ve İngiltere hükûmeti diğer kumpanyalara fener mevkiini ve suyun sığ olmayan cihetlerini irae ediyorsa bunu lûtf-ı mahsus olmak üzre yaptığından bu lûtfu istediği vakit diriğ etmek hakkını haizdir ve bu suretle bir Osmanlı vapurunu bilvasıta dühulden menedebilir. Hayret ender hayret! Bizim Fenerler Kumpanyası'nın böyle en mühim bir limanımız medhalinde feneri yok, sabit dubası yok. Hükûmetimiz, neden bu idareyi orada bir fener bulundurmaya ve bu yüzden olsun bu havaliyi ecnebi nüfuzundan azade kılmaya icbar etmiyor? Bu noktada bir dakika ihmale mahal yoktur.[8]

Mamafih İngilizler elyevm Basra'yı ve bütün Irak'ı körletecek diğer teşebbüsatta bulunuyorlar ki önünü alelacele almadığımız takdirde akıbeti pek vahim olur.

Malûm olduğu üzre Linch Kumpanyası[9] Muhammere'de Şattülarab'a dökülen Karun Nehri'nde dahi seyrisefain hakkına maliktir. Bugünlerde bir İngiliz şirketi Karun'un kısm-ı ulyasında gayet zengin bir petrol madeni imtiyazını istihsal etmiştir. Bu şirket ameliyat-ı lâzımeye kemal-i ehemmiyetle ibtidar ettiği için Nehr-i Karun bu ehemmiyeti mahsusayı iktisap eyledi, şimdi İngilizler Muhammere'nin biraz aşağısında İran toprağında ve Şattülarab üzerinde yepyeni bir İngiliz şehri, bir İngiliz limanı vücuda getiriyorlar ki az zamanda Bakû ve emsaline yetişeceği agleb-i ihtimaldir, petrol vasıtasiyla vâki olan bu nüfuz ve hulul-i ticarî ve siyasîden maada İngiltere berren dahi şose inşa etmek ve nakliyatı icra eylemek hakkını istihsal etmiş olduğundan elyevm Bağdat ve Hankin tarikiyle ihtiyacat-ı hariciyesini tedarik etmekte olan İran'ın bizimle hemhudut olan cihâtı ve Hemedan havalisi kâmilen Karun Nehri'nin haracgüzârı olacak ve Bağdat'la Basra ithalat-ı ticariye noktai nazarından büsbütün körlenip kalacaktır. Şu halde bir taraftan Bağdat-Hankin şimendöferini bir an evvel inşa etmek, diğer taraftan Basra'nın liman haline ifrağıyla oradaki ticareti teshil etmek farz-ı ayındır. Hal böyleyken Basra'da hâlâ eşya-yı ticariyeyi istiab edecek derecede gümrük antrepoları yok. Emval-i ticariye meydan-

Babanzade İsmail Hakkı Bey

da, güneşe, rutubete, yağmura maruz. Başlanmış bir iki gayrikâfi binanın bile inşaatını ikmale himmet edilmiyor. Buysa bir taraftan kısm-ı mühimmi ecnebi olan tüccarın şikâyâtını ve sefaretlerin bile müdahalatını istilzam ettiği gibi memleketin terakki ve inkişaf-ı tamm-ı ticarîsini sektedar ve varidat-ı rüsumiyeyi dahi zarar-ı külliye dûçar eyliyor. Binaenaleyh başlanmış binaların ikmali ve yenilerinin inşasına ibtidar için evamir-i müstacele ve ekîde verilmesi lâbüd görünüyor. İşte bir sürü müşkilât ki Basra'nın lâyıkıyla terakkisine mâni. Fakat terakkiye mâni bir de fıkdan-ı asayiş ve müşevveş bir nüfuz ve müdahale-i hariciye var ki bu cihetleri ehemmiyeti hasebiyle inşaallah gelecek mektubumda bildiririm."[10]

Gazete ve kitaptaki son yazı Basra, Kuveyt ve Muhammere üçgenini ele alıyor ki günceliğinden dolayı aktarmadan geçemiyoruz.[11]

"Basra'nın Ehemmiyet-i Siyasiyesi: Kuveyt-Muhammere

Bugün Basra'da bir mütemeddin kimsenin anlayacağı mânâyla asayiş yoktur. Senelerden beri devam eden bu hal kavî bir yed-i inzibatın himmetiyle birkaç ay dûçar-ı zeval olmuşsa de, bu himmeti akim bırakmaya çalışan birkaç kişinin gayret-i hasudane ve devr-i sâbıka rahmet okuturcasına re's-i iktidara karşı îka ettikleri mevani-i takat-berandazâne neticesinde re's-i iktidar bî-kuvvet ve bîkar kalarak şimdi birkaç aylık sükûn-ı muvakkatin dahi tesiratı mahvolmak üzre bulunmuş ve binaenaleyh Basra'nın tekrar eskiden olduğu vechile şuna buna mensup müsellâh ve şımarık çetelerin cevelangâh-ı tehdit ve şekaveti olacak bir hal iktisap etmesine ramak kalmıştır.

Basra idaresinin tarz-ı hâzırı devam ettikçe ve etrafı ihata eden ve nefs-i Basra'ya kadar tesir-i simnâkını uzatan birkaç arı kovanı tamamıyla ezilmedikçe dahil ve civar şehrin şekaveti bir pençe-i metin-i bî-rahm ve ecnebi tarafından menedilinceye kadar berdevam olacaktır.

Mamafih medh ve senâ ettiğimiz birkaç aylık devre-i inzibat ve asayiş dahi dâ-i uzzal-ı mevcuda karşı bir deva-i muvakkat ve sathiyeden ibaretti. Zira bu marazın Basra'yı mahvedecek tahamm-ı fesadını bir dereceye kadar Basra'da aramak lâzım gelse bile bunun en muzır mikroplarını husule getiren kârgah-ı fitne ve kanun-ı fesad bilhassa iki noktaya inhisar ediyor: *Kuveyt, Muhammere...*

Kuveyt'in ilmen mevki-i siyasi-

yesini tayin edecek bir hukuk-ı düvel müellifi bulunamaz. Resmen bir kazadır. Hatta Şeyhi Mubarekü's Sabbah münhasıran Osmanlılığa ait bir unvanı, paşalık unvanını haizdir. Ve el'an Osmanlı bayrağını tay'an çekmektedir. Bununla beraber fiilen bunun mevkiinde bir teşevvüş var. Bundan 7-8 sene mukaddemine gelinceye kadar bilâ gıllugüş, bilâ teşevvüş Osmanlı olan Kuveyt o vaktin tamahkâr bir kumandanı tarafından tazyik edilerek İngilizlere sığınmış ve bu iltica üzerine Bâbıâli'ce, hiç mahalli olmadığı halde bilemeyiz ne sebebe mebni, İngiltere'yle ceryan eden muhaberat neticesinde bir perviz zuhur etmiştir. İşte Kuveyt bunun için bizce pek az pervizli bir Osmanlı toprağıdır. Yalnız o vakitki muhabere neticesinde asakir-i Osmaniye tedibat-ı lazımenin icrasını tecille Kuveyt'e dahil olmamış, askerin oraya girmesi meselesi muallâkta kalmıştır. Ancak Mubarekü's Sabbah Paşa Sünnî ve bütün etbaı da kendisi gibi Sünnî olduğu için bugünkü günde istese bile İngiliz bayrağı çekemeyecek bir hal ve vaziyette bulunuyor. Zaten kardeşini katlederek şimdiki şeyhliği gaspettiği için daima havf içindedir. Şeyhin birçok emlâki var, bunların kısmı mühimmi Basra sancağı dahilindedir ki, ne vakit olsa hükûmet-i Osmaniye'nin yedinde isma-i kelâm ve tenfiz-i meram için az çok müessir bir âlet-i tazyiktir. Hal-i şeyhuhete gelmiş olan şeyh dahi zaten bu ciheti takdir ettiğinden âhiren kendisi ve evlâdı için Osmanlı tezkereleri alacak kadar bir hâhiş-i sadakat küsterâne göstermiş, fakat televvün-i mizacı ve Kuveyt'te İngiliz konsolosluğunun teşvikatı üzerine tebdil-i fikr ederek yalnız kızları için Osmanlı tezkeresi almak gibi bir teklif-i garip nisâperestânede bulunmuştur.

Şimdi milyoner olmuş Mubarekü's Sabbah'ın asayiş-i dahiliyemize tesirine gelince: Evvelki mektuplarımda dahi beyan etmiş olduğum vechile bütün Irak'ın yegâne esliha-i memnua deposu Kuveyt'tir. Ondan maada Mubarek Paşa memalik-i cahilede mutad olduğu vechile ikiyüzlü bir politika takip ettiğinden İngiltere'ye dahi ibraz-ı sadakat için memlekete yanlız tüfek ve fişek ithaliyle iktifa etmiyor, arasıra da ortalığı velveleye vermek ve yalnız başına bütün Urban'ı tedibe muktedir olduğunu anlatmak için dahile doğru akınlar icra ve en mühim aşayirimizin nüfusunu katl ve emvalini gâret ve nöhbet eyliyor.

Geçen sene bu zat sağdan soldan topladığı 4000 süvari ve 10 bini mütecaviz Urban'la Sa'dun Paşa ve maiyetine hücum etmiş ve Sa'dun Paşa[12] toplayabildiği 4 bin kadar Müntefik ve ez-Zafir aşayiriyle hasmını alâ rivayetin 4 bin kadar telefat verdirerek mağlup ve münhezim eylemişti. Şayanıdikkattir ki, tam o sırada bir İngiliz zabiti zuhur ederek maktulînin fotoğrafisini, meydan-ı muharebenin resimlerini almıştır. Rivayete nazaran bilâhere Mubarek bu hezimetini İngilizlere bir galebe-i kâmile şeklinde göstermek istemiş, fakat nâgahzuhur İngiliz zabitinin şehadeti üzerine İngilizler gafletten kurtulmuşlardır. *(el-uhdetü ale'r-râvi)*

Bu muzafferiyet üzerine Sa'dun Paşa ve tevabii ta Kuveyt'e kadar giderek Şeyh Mubarekü's-Sabbah'ın emval ve hazainini yağma etmek istemişlerse de kendi ifadelerine nazaran hükûmeti bir gaile-i siyasiyeye uğratmamak için şimdilik bundan sarfınazar eylemişlerdir. Hâl böyleyken Mubarek avenesi üç dört hafta mukaddem ez-Zafir aşiretini tenhaca bularak birkaç bin develerini intikam olmak üzre alıp sürüklemişlerdir.

Kendilerine tecavüz edilen, malları yağma edilen aşiretler Osmanlı râyeti altında toplanmış kimseler olduğu gibi tecavüzü icra eden kimsenin de bayrağı Osmanlıdır. [Yalnız şimdiye kadar Kuveyt'te üç yıldızlı Osmanlı bayrağı temevvücnüma olmaktayken âhiren bir yıldızlı bayrak istimaline başlanmıştır. Mubarek üç yıldız kullanmasını yıldıza ve Osmanlılığa fart-ı muhabbetine atfediyormuş.] Şu halde devletin vazifesi mazlumun hakkını zâlimden almak, asayiş ve inzibatı bozan tarafı tedip etmektir. Şimdi İngiltere hükûmetinin vaziyet-i hâzırasına nazaran bu vazifeleri icra hususunda kolumuz kanadımızın bağlı durması eser-i insaf mıdır, sorarız? Kuveyt farzımuhal olarak kendi toprağımız dahi olmasa bile hangi hükûmet vardır ki, komşusu olan diğer hükûmetin kendi arazisine 16 bin asker sevketmesine, ikide bir teb'asının hayvanat ve emval ve mevaşisini gasp ve gâret etmesine meydan versin. İngiltere hükûmeti bizim arazimizde hakk-ı tedibimizi menedecek bir tavır aldığı halde acaba kendisi kendi arazisinde veya komşusu olan bir yerde böyle tecavüzlere iğmaz edebilir mi? Kuveyt İngiltere'nin yeri değildir ki -inşaallah ebediyen de olamaz- şeyhin tedibini İngiltere'den rica edelim. Şu halde bu şekavetler, bu gasp ve tecavüzler ilelebed cezasız mi kalacak? Bir küçücük şeyh zamanımızın en büyük imparatorlarının bile haiz olmadığı salâhiyetlere mi mazhar olacak? Kıtal ve sirkat ve yağmanın hâmi ve muhafızlığı İngiltere gibi meşrutiyetperver ve mütemeddin bir devlete elbette yakışmadığı için bunu da İngiltere hükûmet-i merkeziyesinin ademimalûmatına ve o civardaki memurların lüzumsuz gayretkeşliklerine atfedip geçeriz.

Burada nazarı dikkate alınacak diğer bir nokta var: Düçar-ı tecavüz olan Urbanımız yarın öbür gün usul-i Arapça bihakkın ahz-ı nâra kıyam ve Kuveyt'i hasr ve tazyik edeceklerdir. Nitekim Sa'dun Paşa da bizzat bana bunu söyledi. Ve fakat şimdilik evamir-i hükûmete imtisalen bu tasavvurunu mevki-i icraya vaz' etmeyi vakt-i ahara ta'lik eylemekte bulunduğunu ilâve eyledi, o vakit bu muhakk ve makul tecavüzden ne gibi netice-i diplomatikiye hasıl olacak? İngiltere Hariciye Ne-

zaretinin .. ..yesinde bu-unmayan bir zâlimin el-cezai min cinsi'l-amel kabilinden kendi kazdığı kuyuya düşmesine itiraz eyleyebilecek midir? Hariciye nezareti bu ciheti şimdiden düşünmelidir. Bir emrivaki karşısında bulunmamak için tedabir-i diplomatikiyeye vaktinde tevessül emr-i zururîdir.

Muhammere Meselesi: O büsbütün diğer bir şekil ve mahiyettedir. Burada açıktan açığa İran cebhasından birinin karşısında bulunuyoruz. Takriben 10 sene mukaddem ve galiba Muhsin Paşa namında biri Basra valisiyken elyevm Şeyh Huz'al namıyla yad edilen kimsenin hiçbir ehemmiken maktulün Memalik-i Osmaniye'de bulunan bilcümle emlâki şeyh-i cedide, yani katile tevfiz olunur. Vakıa fi'l-i katl ecnebi bir toprakta olduğu için katilin katli Osmanlı Hükûmetinin nazarında hükmen sabit olmuş değildir. Mamafih burada hukuk-ı hususiye-i düvele müteallık gayet dakik bir mesele de mevcut olduğu meydandadır. İşte bu şeyh o günden bugüne kadar yevmen fe yevmen tezyid-i nüfuz ve kuvvet ediyor. Diğer taraftan fi'l-i katlle müttehem olduğunu kendisi vicdanen tasdik eylediği için Sultan denilen kölesini en mutemet bir mevki-i in'ama is'ad etmekle beraber daima muhafızlarla kendi-

Basra'da ecnebi nüfuzu: Bir şeyhin sorgulanması (1912).

yeti yoktu. Bütün kuvvet kardeşi Şeyh Müz'al'in elindeydi. Şeyh Müz'al daha o vakit kardeşinin hilekârlığını, zulmünü takdir ederek kendisine hiç yüz vermezmiş. Bu halden bizar olan Huz'al kölelerinden Sultan namında birine adeta iltica ederek "Aman artık mahvoldum. Ne yaparsan yap beni kurtar" der, o da bir kurşunla Müz'al'i öldürür. Ölen kimsenin etbaı kalmaz. Müz'al'in yanındakiler de mevti müteakip dağılırlar. Şeyh Huz'al teferrüd eder. Ve gariptir ki katil mirasa konmazni ihata etmeye mecbur oluyor. Hiçbir yere gitmez ki maiyetinde 40-50 müsellâh kimse bulunmasın. Basra'da kasırları, emlâki pek çoktur. Devr-i sabıkta ve devr-i Lâhıkın bir kısmında Basra'daki vekili bir sefir kadar haiz-i nüfuzdu. Valilerin kısmıâzamı şeyhin esdıkâ-yı ehıbbasından olagelmişlerdir. Memurlara gelince onlar da kimi parayla, kimi tehdidle celbolunarak elyevm Basra'da çıt olmaz ki derakap Şeyh Huz'al'ın kulağına gitmesin, işte bu yüzden Basra'da bir dehşet-i fevkalâde hükümfermadır. Hiç kimse alenî bir mahalde şeyhin mesavisinden bahse cür'et edemez. Zira şeyhin birçok jurnalcileri var, derhal kendisine yetiştirirler. Ondan sonra nasılsa sürçilisanla tefevvühatta bulunanın vay haline... zira Basra'da şeyhin çeteleri, çetebaşıları, ayda 70-80 lira kadar para verdiği en muteber kimseleri vardır. İşte bunlar şeyhe karşı bu mütecaviz cüretkârı şayet esna-yı leylde sokakta kendisini lime lime etmeye muvaffak olamazlarsa envaı iftiralar, şahidi zorlar, mazbatalarla kendisini az zamanda mahv ve gümnam ederler. Bu hücuma valiler bile tahammül edemez. En son valinin başına Basra'yı zından-ı belâ haline ifrağ edenlerin Şeyh Huz'al'ın hesabına intikam alan kimseler olduğu mütevatirdir. Zira vali-i sabık hiç olmazsa Osmanlı ülkesinde olsun şeyhin kendisi hakkında değil adamları hakkında tedabir-i zecriye ittihaz eylemişti. Bunun üzerine Basra'daki bendegân-ı şeyh bin türlü dolaplar çevirerek kuvve-i bahriye, askeriye ve jandarmalarıyla makam-ı vilâyet ve idare-i mülkiye arasında bir tefrika-i azime ilka eylemişlerdir: bunun neticesinde yine şeyhin fırıldağı dönmeye başladı. Şeyhin ilk işi püskürtülmüş olan adamlarına Fedağıye denilen mevkide Basra'ya birkaç saat mesafede bir müthiş intikam aldırmak oldu. Fedağıye'de şeyhin adamları olan Fellâhin eshab-ı emlâke tecavüz ettiklerinden dolayı tecavüzleri menedilmiş ve bundan şeyh bilvasıta müteessir olmuştu. Vaktaki mani zail oldu, memnu' avdet etti. Bu matrut Fellahlar bir gün Şeyh Huz'al'ın ülkesinden ülka-yi Osmanî'ye mürur ve telgraf tellerini kat'ettikten sonra:

Hal tehamikümü'l-hüküme
Ebu Çasib tayyib mânehazir*

hevesesiyle eshab-ı emlakin takriben 100 ton kadar hurmasını gasbedip geçmişlerdir. Mütecavizler 1500 raddesindeydiler. Hurma nakliyatı tam iki gün sürmüş, telgrafın inkıtaı münasebetiyle

hükûmet ancak iki gün sonra haber almış; fakat o vakit de iş işten tamamen geçmiş... şimdi kim ne derse desin fail-i asıl meydandadır. Ebu Kâsib namına hevese edenler zavallı oyuncaklardır. Asıl bu oyuncağın motoruysa Muhammere şeyhidir. Bu şeyhin mevki-i siyasi ve düvelisiyse gittikçe diğergün oluyor. Bu son günlerde isyan eden bazı kabaili tedip için içerilere kadar gitmiş, hatta rivayete nazaran meşhur Bahtiyarîlerin bir şubesiyle dahi çatışacak, galebe çalarsa bir kat daha nüfuzu artacak mağlûp olursa müşkilât-ı azime-i siyasiye tahaddüs etmesi memuldür. Zira İngiltere Hükûmeti suret-i resmiyede değilse bile suret-i hususiyede şeyhi taht-ı himayesine almıştır. Hatta İngiltere konsolosunun hususi bir muhaberesinde "İran'daki ahvale nazaran Muhammere şeyhinin İngiltere himayesinde olduğu malûmunuzdur" denildiğini re'yül-ayn gördüm. Halbuki Şeyh Huz'al ve kabaili bizim nazarımızda İran tebaasındandırlar. Bu vaziyeti, bu statükoyu ihlâl edecek her bir hal ve hareket bizce ve İran'ca bittabii gayrıkabil-i tecvizdir. Hal böyleyken Şeyh Huz'al'ın mağlubiyeti üzerine İngiltere'nin, yukarı Karun havzasında asayiş yoktur. Emval-i ticariyemiz taht-ı muhataradadır diye açıktan açığa Muhammere şeyhi üzerine ilân-ı himaye etmesi ve hatta bütün Şiraz ve Arabistan-ı Farisî'nin umur-ı inzibatiyesini fiilen yedine alması kaviyyen me'muldür. Rusya Hükûmeti Şimali İran'da göya temin-i inzibat için asker ikame ettikten sonra İngiltere'nin İran-ı Cenubi'de kollarını kavuşturması elbette mümkün olamaz.**

İngiltere'nin şeyh üzerinde gittikçe tezyid-i şefkat ettiğine delâlet eden ahvalden biri de geçen hafta kendisine necm-i Hindî nişanını tevcih ve merasim-i talikiyeyi tantana-i mahsusayla ifa etmesidir. İngiliz ordusuna mensup bir binbaşı nişanı hamilen suret-i mahsusada i'zam olunmuş ve Şeyh Huz'al Han tıpkı bir Raca muamelesi görerek aldığı nişanı toplarla selamlamıştır.

Fiilen mevcut olan bu halin tesirat ve netayici, en müthiş serpintisi bize dokunuyor. Bize göre İngiltere'nin bu tesirat-ı hululiye ve himayekâranesinden hiçbiri resmen mevcut değildir. Bunu resmen duyduğumuz takdirde bütün mevcudiyetimizle protesto etmeli ve hatta her türlü tedabire tevessül ederek mümanaat eylemeliyiz.

Evvela İran toprağı, vakıa İngiltere ve Rusya arasında daire-i nüfuza taksim olunmuştur, fakat tarafeyn İran'ın tamamiyet-i mülkiyesini muhafazayı da deruhte eylemişlerdir. İlân-ı himaye ve inzibat ve asayiş-i dahiliye fiilen müdahaleyse tamamiyet-i mülkiye terkibinin zıdd-ı kâmilidir. Saniyen Basra Körfezi ve Şiraz ve Huveyze ve Hemedan cihetleri devair-i nüfuza taksim esnasında bîtaraf bir mıntaka addedilmiştir. Binaenaleyh İngiltere-Rusya İ'tilâfnamesi'nin bu havaliye tesiri gayrımevcut addolunmak iktiza eder. Şu halde İngiltere Hükûmeti bu harekette bulunmakla yalnız İran, Türkiye ve düvel-i saireye karşı değil Rusya'ya karşı dahi hilâf-ı ahd bir harekette bulunmuş olur. Salisen İngiltere-Rusya Mukavelenamesi ne İran, ne alakadar diğer bir devlet tarafından musaddak olmadığı gibi Hükûmet-i Osmaniye'ye de zannederim ki tebliğ edilmemiştir. Binaenaleyh bizim nazarımızda resmen gayrimevcuttur ve bu sebeple Muhammere dalihinde muhtel olan hukuk-ı Osmaniye'yi muhafaza ve Muhammere'den Osmanlı toprağına doğru mütemadiyen akıp duran ateş-i fitne ve fesadı itfa etmek doğrudan doğruya Osmanlı hükûmetiyle İran hükûmetine ait bir mesele-i hususiyedir. Rusya hükûmetinin bahr-i Faris'teki İngiliz menafiinin mahfuz olduğuna dair İngiltere-Rusya Mukavelenamesi'ndeki kaydı tasdik etmesi eşhas-ı saliseyi ve binaenaleyh hükûmet-i Osmaniye'yi müteessir kılamayacağı gibi İngiliz menafiinin mahfuziyeti Osmanlı hukuk ve menafiinin pâmâl edilmesi manasını asla tazammun edemez.

Şu halde hükûmet-i Osmaniye İran tebaasından olan bir komşusunu tedip için ne gibi vesaile teşebbüs eylemelidir? İşte düşünülecek en mühim nokta budur. Tavassut edilecek vesait ikiden hâlî olamaz. Ya asakir-i Osmaniye yangını bizzat gidip söndürmeli veyahut da o yolda şedid tedabir-i tedafüîye ittihaz etmeli ki bu yangın gelip kendi mülkünü yakmasın. Resmî surette İran hükûmetiyle muhaberat-ı diplomatikiyeye lüzum vardır. İran hükûmeti asakirimizin gidip İran'a karşı dahi âsi ve bâğî olan bir şahsı tedip etmesine ve her türlü eser-i tegallub ve şekavetten hâlî sâkin ve muti bir memleketi yine İran'a ihda eylemesine muvafakat etmelidir. Bunu biz yalnız İran'a muhabbetimizden yapmayacağız. Kendi sükûn ve asayiş-i dahilimizi de temin için yapacağız. İran'a bundan dolayı tahmil-i minnet etmeyeceğiz. Fakat İran diplomatları böyle bir emrivakiye müsaade edecek derecede cesaret-i vatanperverane ibraz edebilecekler mi? Emin olsunlar ki bizim asakirimiz girdiği yerden çıkmamak gibi huylarla malûl değildir. Söz verince sözümüzü tutarız.

Müşkilât-ı diplomatikiyeye maruz olması muhtemel olan bu tedbir icra edilemediği takdirde, hiç olmazsa 2. şıkka, yani tedafüî vesaite müracaat zaruridir. Evelemirde şeyhin Memâlik-i Osmaniye'de ne kadar menafii varsa cümlesini mahvetmek ve mal canın yongası olduğundan arazi ve emlâk ve emvaline vaz-ı yedle beraber bulunursa bulunsun en şiddetli takibat ve tazyikata dûçar eylemek muktazidir. İran Hükûmeti'yse zaten kendisince de her türlü mânasıyla muhtac-ı tedip olan bir şeyh-i âsi için elbette şekva edecek derecede mahrum-ı siyaset ve dirayet değildir. İngiltere'ye gelince onun Şeyh Huz'al-ı I'vaf hakkında vâki olacak tazyikatımıza dair dehan-ı itirazını kü-

şad edecek hiçbir sıfat-ı resmiye ve hukukiyesi yoktur. Nitekim şimdiye kadar İngiltere konsolosluğunun şeyhin adamları hakkında nasihat yollu vâki olan hususi bazı ihtaratı asla nazar-ı ehemmiyete alınmadıktan maada bu ihtarata hak ve sâlâhiyeti olmadığı da kendisine ihtar olunagelmiştir.

Diğer taraftan Şattülarap'da hâkimiyet-i hakikiyemizin tezahürü ve ikide bir şeyhe mensup eşhasın Şattülarap'ın sahil-i osmanîsine akın etmelerine mümanaat olunması için gambotlarla süfen-i harbiyemizin gerek bu Şatt üzerinde gerek alelumum Basra Körfezinde eksik olmaması icab eder. Bugün Yunan sularında işe yaramayacak, fakat Basra Körfezi'nde ve Şattülarap'da mühim bir rol oynayabilecek pek çok gemilerimiz var. Onlar ne günlere durur. Ancak bu gemiler gönderilirse tamirleri için de bir havuz, bir fabrika, bir tersane bulunmak elzemdir. Görülüyor ki Basra Körfezi, Şattülarap meselesi, memurin-i mülkiye, askeriye, bahriye ve hariciyemizin müştereken bir plan tanzim ederek müttehiden bu planı tatbik etmelerini icabedecek derecede nezaket ve müstaceliyet kesbetmiştir. Tehlikenin dehşetini gösterdik. Kaybedilecek bir an kalmadı. Bundan sonra da ihmal ve tekasül gösterilirse pek yakın bir zamanda Basra ve havalisinin büsbütün başka bir manzara-i siyaset ahz edeceğine emin olmalıdır.***

Babanzade İsmail Hakkı"

* Varsın hükûmet sizi himaye etsin, Ebu Kâsib (Kâsib Huz'al'ın oğludur) iyidir, kormayız.

** Bu suretle yazıldığı esnada İngiltere Tahran Hükûmeti'ne ültimatom veriyordu.

*** Bu mektuplar 1325 senesi Teşrinievvelinde yazılmıştı. Ondan sonra Basra ve Basra Körfezi hakkında ceryan eden muhaberat-ı siyasiye ve mübahesat ve münakaşat-ı matbuat herkesçe malûmdur.

[1] *Tarih ve Toplum* sayı 73, s. 52 Ocak 1990; sayı 78, s. 46-48 Haziran 1990, *Kuveyt Meselesi*'nden sonra diğer risalelerin de çevrimyazısını dergide görmeyi dileriz.

[2] Örneğin *Fersan Adaları Meselesi* kısaca şöyle: 1900 başlarında Almanya Bâbıâli'ye *Fersan Adası yakınındaki* Kum *adasında* kömür deposu yapmak, Japonya savaşı münasebetiyle harp gemilerine kömür vermek niyetinde bulunduğunu, bunun için hükûmet-i seniyyenin *iznini istiyor. Adı* geçen adalar İran'ın. Mesele Osmanlının, *Muhammere Meselisi* ise: Muhammere İran'ın Arabistan eyaletinde Şattülarab'la Karun Nehri'ni birleştiren Haffar Kanalı üzerinde ve Basra'nın 30 km. *güneydoğusunda bir yer. Erzurum* Muahedenamesi'nin 2. maddesine göre İran arazisi (1847), İngiltere tarafından işgal (1857). Artık yeni sahip gibidir İngilizler ve İngiltere. Şeyhler daha önce bir İran'a bir Osmanlıya göz kırparken şimdi İngiliz himayesi kabul edilmiştir. Öyle ki, sınırlar yeniden çizilir ve 29 Temmuz 1913'te devlet-i aliyye ile bir mukavele imzalanır (Hakkı Paşa, Serdar Giray), 8 Şubat 332'de eski Tahran sefiri Sadreddin tarafından hariciye nezaretine gönderilen tezkerede bu mukavelenin (11 Temmuz 1913) geçersizliği, İngiltere'nin Muhammere'yle hiçbir alâkasının olamayacağı, İngiltere'nin maksadının Kuveyt'te kurduğu hâkimiyeti burada da kurmak istediği, buna göz yumulamayacağı, hukukî haklarını saklı tuttukları, durumun halli için şeyhe baskı yapılması ya da dinî duygularından bilistifade sadakate davet edilmesi vb. belirtilir. Bu konulara Korkmaz Alemdar ve konukları da temas ettiler. (11.1. 1991 TV1 Akşama Doğru programı içinde)

[3] Cilt 64, no 1659- 185, s. 35, 31 Mayıs 1928

[4] *Irak Mektupları*, Kanaat Kütüphanesi Kanaat Matbaası, İstanbul 1329, 247 s.

[5] No. 739, 8 Eylül 1326/21 Eylül 1910. Babanzade'nin notunda da belirtildiği gibi ilk yazılar ("Kudüs Mektubu") *Tanin*'de (no. 406, 407, 425) 20 T.evvel 1909'da çıkmış. Yemen'le ilgili mektup ve yazılar, *Tanin*, No. 440, 445, 448, 23 T.sâni-I K.evvel 1909

[6] *Irak Mektupları*, s. 3-4

[7] *A.g.e*, s. 221-23

[8] "Âhiren bir şamandıra vaz'ına hükûmet-i Osmaniye teşebbüs etmiş ve İngiltere'yle bir hadise zuhur eylemiştir."

[9] Bu *kumpanya Tanin* sayfalarını bir hayli işgal etmiş. No. 426, 442, 444, 455, 457, 458, 9 T.sâni 1909 vd.

[10] *Irak Mektupları*, s.227-30

[11] *A.g.e*, s. 231-47

[12] Uceymî Sadun Paşa'nın kahramanlıkları ve Türk dostluğu, *Resimli Tarih Mecmuası* c.2 sayı 15, s. 650-52 Mart 1951.

BİR İHTİYAT ZABİTİNİN SAVAŞ GÜNCESİ

Halil Ataman'ın günügününe tuttuğu notlar.

ESARET YILLARI

- Bir Anadolu kasabası
- 1. Dünya savaşı öncesi Osmanlı İmparatorluğu
- Kafkas cephesi soğuk, bit ve savaş
- **Esirlik;** Bakü, Moskova, Sibirya, Ekim Devrimi, Orta Asya, Viladivostok
- **Dönüş Yolculuğu;** Bir Japon gemisi "Heymeymoro" (Parlaksulh)
- Pasifik ve Hint Okyanusu, Hatt-ı İzdiva (Ekvator)
- Akdeniz Pire'de ve bir İtalyan adasında geçen aylar
- **Dönüş;** İngiliz işgalinde İstanbul

1. Hamur, 304 Sayfa, 20.000 TL

Dağıtım ve İsteme Adresi:
Arkadaş Dağıtım: Cemal Nadir Sok. Eser Han No:5/8-9 Cağaloğlu-İST. Tel: 9 (1) 513 85 86 Tümda: 9 (1) 511 79 16 Cemmay: 9 (1) 527 01 53

Sadi Irmak ve Hümanizm

ARSLAN TERZİOĞLU

Çok sevdiği Atatürk'ün öldüğü günde ölmek isteyen Ord.Prof.Dr. Sadi Irmak'ın bu isteği gerçekleşerek, 10 Kasım'ı 11 Kasım'a bağlıyan gece ebediyete intikal etmiş olup, onu, 14 Kasım Çarşamba günü, İstanbul Tıp Fakültesi'nde, İstanbul Üniversitesi Merkez binasında ve Valilikte yapılan törenlerle Fatih Camiinde ifâ edilen cenaze namazından sonra Aşiyan'da toprağa verdik.

Anadolu'da Selçukluların başkentliğini yapmış Konya'nın, Seydişehir kasabasında 1904'te doğan, oradaki Rüştiye ile Konya Sultanisi'ni bitirip, İstanbul'da 1923-25 yıllarında bir süre hukuk tahsil ettikten sonra Berlin Üniversitesi'nde 1924-30 yıllarında Tıp öğrenimini bitirerek Düsseldorf ve Hagen'de asisan olarak doktorluk stajını tamamlayan Sadi Irmak, yurda dönerek Atatürk devrimlerinin yapıldığı birdönemde Ankara'da Gazi Terbiye Enstitüsü'nde Biyoloji muallimliği ve Ankara Hükümet Tabibliği görevlerini üstlenmişti. Atatürk'ün Üniversite reformunu gerçekleştirdiği yıllarda önce fizyoloji müderris muavinliğine, 1933'te de İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Fizyoloji doçentliğine tayin edilmişti. 1937'de Hayati Kimya Profesör vekilliğine, 1940'ta aynı Fakülte'de Fizyoloji profesörlüğüne atandı. 1943'te Konya mebusu olarak CHP saflarında ilk Çalışma Bakanı oldu.[1]

1950'de Lozan Üniversitesi'nde, 1951-53 yıllarında Münih Üniversitesi Tıp Fakülteleri'nde Fizyoloji profesörü olarak bir müddet çalışan Sadi Irmak, 1953'te İstanbul Tıp Fakültesi'nde tekrar fizyoloji profesörü olmuş,[2] 1954'te Ordinarius Profesörlüğe yükseltilmiş, 1970-74 yıllarındaki kontenjan senatörlüğüyle tekrar siyasete dönmüştü. Talihin garip bir tesadüfü olarak vefat ettiği 12 Kasım 1990'dan tam 16 yıl önce 12 Kasım 1974'de o devrin Cumhurbaşkanı Korutürk tarafından hükümeti kurmakla görevlendirilen Sadi Irmak, 6 ay süreyle Başbakanlık yapmış, 12 Eylül'den sonra 1981'de Danışma Meclisi üyeliği, daha sonra da 1983 genel seçimlerine kadar Danışma Meclisi Başkanlığı görevlerine getirilmişti.[3]

Politik kriz zamanlarının aranan ümit adamı olmuş ve her hizmete çağrılmada parlamentoya koşmuş olan Sadi Irmak için en yüce meslek üniversite hocalığı, çağdaşlaşmamız için en iyi ideoloji de Atatürkçülüktü. Bu nedenle 1983'ten sonra tekrar İstanbul Üniversitesi'ne dönerek Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde öğretim üyeliğini, ruhunu teslim ettiği 12 Kasım 1990'a kadar sürdürmüştü.[4] Uzun hayatı boyunca gerek ilim ve fikir adamı, gerekse siyaset adamı olarak en yüksek görevleri deruhte eden Anadolu'nun bağrından doğan bu Türk çocuğunun, ölünceye kadar Atatürk devrimlerinin anlaşılması ve Atatürkçülüğü bilimsel temellere dayandıran yorumlarıyla, son devir Türk kültür ve siyaset tarihinde seçkin bir yere sahip olduğu muhakkaktır. Sadi Irmak'ın *Devrim Tarihi* (İstanbul, 1967) ve *Atatürk Devrimleri Tarihi* (İstanbul, 1973) gibi eserleri onun bizde Atatürkçülüğü bilim-

Dr. Sadi Irmak 1933'te İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde Fizyoloji doçenti iken (Prof. Dr. Arslan Terzioğlu Koleksiyonu).

sel temellere dayandırma çabalarının en güzel delilleridir.

Çok hissi bir millet olduğumuzdan, çoğu kez ilim ve sanat adamlarımızın yaşadıkları dönemin ilim ve sanat ortamı içinde objektif bir ilmi değerlendirmesini yapamadığımızdan, bazan onların bir kısmını aşırı bir şekilde değerlendirerek "Türk büyüğü" ilân ettiğimiz gibi, bazılarını da çok büyük kıymetler oldukları halde, bir köşeye atıp unutulmaya mahkûm ettiğimiz bir hakikattir.

Bu bakımdan büyük ilim, sanat ve siyaset adamlarını batılı tarihçilerin yaptığı gibi, yaşadıkları devirlerin ilim, sanat ve sosyal ortamı içindeki durumlarını inceleyerek o devre kendi alanlarında damgalarını vurarak bıraktıkları iz nisbetinde onlar hakkında bir değer yargısına varmak en doğru yol olsa gerek.

Ama Sadi Irmak gibi başta tıp olmak üzere felsefe, edebiyat, tarih, toplumbilim ve siyaset gibi birçok alanlarda uzun ömrü içinde uğraşı vermiş çok taraflı bir şahsiyet hakkında, bu ilmi yöntemle bir objektif yargıya varmanın zorluğu da aşikârdır.

Bu düşünceden hareketle hiç olmazsa zamanının bilimsel ve sosyal ortamı içinde Sadi Irmak'ı bütün bu uğraşı alanları içinde objektif olarak değerlendirmeyi deneyerek, ilerde onun hakkında yapılacak bilimsel araştırmalara bir ön basamak hazırlamak gerek.

Bir Benzerlik

Kendisine örnek aldığı söylenemezse de, Sadi Irmak ile asıl mesleği tıp profesörlüğü olup da, 19. yüzyıl sonunda siyasette ve kültür alanında büyük etkinlik gösteren Alman bilim ve siyaset adamı Rudolf Virchow arasında büyük bir benzerlik vardır. Bir taraftan selülar patolojinin kurucusu olarak 19. yüzyıl tababetinin büyük bir temsilcisi kabul edilen Rudolf Virchow antropoloji kültür ve arkeoloji alanında geniş bilgisi nedeniyle Schliemann'ın Truva'da yaptığı kazılarla bulduğu kentin eski Truva olduğunu, Çanakkale'ye gelip kazıları gördükten sonra tasdik etmesiyle bilim âlemince kabul edilecek kadar ünlü bir kültür otoritesi olarak tanınıyordu.[5] Diğer taraftan da, Alman Parlamentosu'nda Reichskanzler (Başbakan) Bismarck'ın en büyük rakibi olarak Rudolf Virchow toplumun sosyal ve hijyenik meselelerine eğilerek,[6] aynı Sadi Irmak'ın Cumhuriyetin ilk Çalışma Bakanı olarak işçi haklarıyla ilgili meseleleri çözmesi gibi çözmeye, Bismarck Hükümetini zorlamasını, buna misal olarak gösterebiliriz.

Sadi Irmak'ı Sadi Irmak yapan etkenlerin başında şüphesiz ki yetiştiği sosyal ve kültürel ortam gelir. Kendisi Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmaya başladığı I. Dünya Savaşı döneminde Seydişehir Rüştiyesi ve Konya Sultanisi'nde ilk ve orta tahsilini görmesi, onun o zamanki eğitim sistemi gereği Arapça, Farsçaya dayalı köklü bir Şark kültürü almasını sağlarken, 1925-31 arasında 5 yıl Berlin'de ve bir yıl Düsseldorf ve Hagen'de yaptığı tıp tahsili nedeniyle Alman dili ve eğitimine dayalı Batı Avrupa kültürünü anlayıp hazmetmesine yol açmıştır. Türkiye'ye döndüğünde Atatürk'ün reformlarını, bir süre vazife aldığı Ankara'da yakından izlerken, 1933'te yapılan Atatürk'ün Üniversite Reformu'yla yeni tesis edilen İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne fizyoloji doçenti olarak intisap etmesiyle bilfiil bu Atatürk Reformları içinde kendisini bulmuş olması onun fikir yapısının gelişmesinde büyük rol oynayan etkenlerden biridir.

Üniversite Reformu'yla birlikte İstanbul Tıp Fakültesi'nde görev alan Alman hocalar Türkçeyi öğrenene kadar derslerini Almanca olarak verirler ve bu dersler çok iyi derecede Almanca bilen yardımcıları tarafından Türkçeye tercüme edilirdi. Sadi Irmak da bir taraftan Fizyoloji kürsüsü Başkanı Alman Prof. Hans Winterstein'in derslerini Türkçeye çevirirken, diğer taraftan Winterstein'in *Animal Fizyoloji* (İstanbul 1939), Prof.Dr. Werner Lipschitz'in *Hayatî ve Tıbbî Kimya Dersleri* (İstanbul, 1937), Garré-Borchard-Stich'nin iki ciltlik *Şirurji Ders Kitabı* (İstanbul 1939) W. Liepmann'ın *Pratik Ginekoloji Ders Ki-*

Dr. Sadi Irmak gençlik yıllarında.

tabı (İstanbul 1938), Landois Rosemann'nın *Fizyoloji Ders Kitabı* (İstanbul 1939), Ferdinand Hoffmann'ın *İç Hastalıklarında Tedâvi* (İstanbul, 1955) gibi birçok tıbbi ders kitaplarını Almanca'dan Türkçeye tercüme etmişti. Rava sarkomunda kan tablosunun değişmeleri, Göz keskinliği, Yörüklerde ilk kan grubu araştırmaları, Ayağın form ve fonksiyonu hakkında, Cinsiyete müdahale tecrübeleri, Spermanın fizyolojisi hakkında araştırmalar, Kan tazyikinin sporla ilgisi, Veraset Biyolojisi (İstanbul, 1955) gibi bir çok orijinal araştırmaları da olan Sadi Irmak hoca bilhassa Umumî kültürle ilgili, *İçtimai Biyoloji, Suç işlemenin sebebleri, Millet Bünyesinin Hayati Meseleleri* gibi çeşitli eserler de yazmıştır[7]. Fakat onun sadece Tıbbî eserleri değil, edebiyat ve felsefeyle ilgili Friedrich Nietzsche'nin *Zerdüşt Dedi ki* (ilk basım 1934, ikinci baskı İstanbul 1939) eseri[8] ile Goethe'nin *Faust I* ve *II*[9] eserlerini Türkçeye tercüme etmesinin yanısıra, laikliği savunan, bir Atatürkçü olarak, doğu tefsircilerinin ve tarafsız batı bilginlerinin eserlerinden faydalanarak kutsal *Kur'an*'ı Türkçeye çevirerek yayınlaması[10] oldukça enteresan'dır.

Sadi Irmak'ın ta gençlik yıllarından itibaren Doğu ve Batı kültürlerini anlayarak bunlar arasında bir köprü kurmağa çalıştığı görülür. Meselâ Goethe'nin *Faust*'unu ve *Wahlverwandtschaften*'u (*Gönül Yakınlıkları*, İstanbul 1962) tercüme etmeden çok önce, yaşayışı ve sanatı açısından Goethe ile büyük benzerlikler olduğunu gördüğü Abdülhak Hamid Tarhan'ın[11] eserlerini incelemeye başladığı ve onun *Makber*'ini yeni Türkçe harflerle 1939'da yayınladığı, ana meslekten doktor olan Sadi Irmak'ın amatörce bu girişiminin edebiyat âlemimizde tepkiyle karşılandığı da bir hakikattir[12].

Çok Yönlü Hümanizma

Sadi Irmak'ın neden bir taraftan *Kur'an* tercümesi yaparken ve Mevlana Celâleddin Rumî ile Yunus Emre'ye hayranlığını ifâde ederken neden diğer taraftan Friedrich Nietzsche gibi "Tanrılara ve dine değil bu arzın tanrısına yani insanlar içinden yetişen fevkalbeşerlere inanan" bir feylozofun *Zerdüşt Dedi ki* eserini ve Goethe'nin bir insanlık trajedisi olarak kaleme aldığı *Faust*'unu tercüme ettiği sorusu, onun Doğu ve Batı kültürlerini anlayarak arada bir köprü kurmak istemesi ve bilhassa onun bir hümanist olarak hümanizma hakkındaki düşünceleri incelenip değerlendirildiğinde daha iyi cevaplanabilir kanısındayız. Nasıl Avrupa'daki rönesansın büyük hümanisti Erasmus von Rotterdam ise ve 9. yüzyılda başlayan İslâm rönesansının büyük hümanisti ve Eramus von Rotterdam'ı Huneyn İbn İshak olarak vasıflandırılıyorsa, bizce Atatürk döneminde onun reformlarıyla başlayan Atatürk rönesansının büyük hümanisti de Sadi Irmak'tır. Nasıl Huneyn bin İshak tıbba ait Hippokrat ve Galen gibi birçok antik devir hekimlerinin eserini Yunancadan Arapçaya tercüme ederek[13] İslâm rönesansına katkıda bulunmuşsa, Sadi Irmak da, yukarda kısaca belirtildiği gibi sade birçok tıbbi eseri değil, Avrupa'da Alman hümanizminin önde gelen, Friedrich Nietzsche ve Goethe gibi feylozof ve şairlerinin eserlerinide türkçeye tercüme ederek Atatürk döneminde başlıyan rönesansa katkıda bulunmuştur.

Daha 1934'te tercüme ederek yayınlandığı ve bu ilk baskısı kapışılan Nietzsche'nin *Zerdüşt Dedi ki* eserinin 1939'da yapılan 2. baskısına yazdığı "Zerdüşt tercümesine dair bir kaç söz" başlıklı yazısında, eski antik dönemin hümanizminin hayranlarından olan Nietzsche'nin bu eserini neden tercüme ettiğini Sadi Irmak şöyle açıklamaktadır:

"Çünkü Nietzsche'nin anlaşılmasına şimdi her vakıttan ziyade ihtiyaç vardır. Birçok münevverlerimizde koyu bir madde perestlik hüküm sürmektedir. Hayatı; bir menfaat şansı telakki eden ve yegane endişe olarak menfaatlerin âdilane taksimini gözeten bir kütlenin karşısına çıkarılabilecek ideal adamlarının birisi Nietzsche'dir...

Onun işlediği havariler, dinlerin müminlerinden istedikleri mistik ve doğmatik kafalar değil-

Siyasete atıldığı ilk yıllarda (1943).

Sadi Irmak (arkada soldan üçüncü), Hasan Âli Yücel (önde solda) ve Adnan Menderes (önde sağda) Yüksek Spor Şûrası toplantısında (1943).

dir. Bilâkis her çeşit mistisizmden ve "Öte dünya" vehminden kurtulmuş, fakat yine de bir ideal ihtiyacını sezmiş olan ve onu kendi dilekleriyle takip edecek olan insanlardır.

Nietzsche; dinden sıyrılan cemiyete tamamen arzî ve tamamen insanî bir ideal gösteriyor: Üstinsan. Buna ulaşabilmek için yalnız cemiyetteki değil, kendi içimizdeki riyayı da teşhir edebilmek gerektir...

Bu suretle dinlerin "Köle ahlâkıyatı" "zaaf ahlâkiyatı" karşısında "kudret ahlâkiyatı" çıkıyor. Küçük çapta merhamet, adalet, digergamlık bırakılıyor, yerine kudret saçan ve kudrete dayanan, "kahraman bir insanîlik" ikame ediliyor.

İdeal ihtiyacının en büyük bir buhran teşkil ettiği bir devrede böyle büyük bir idealisti ileri sürmek, faydasız bir emek sayılmaz sanırım."[14]

Ama bu yazısının sonunda Sadi Irmak şöyle bir açıklama yapmayı uygun görmüştür.

"Sözümü bitirirken şurasına işaret etmeyi lüzumlu buluyorum ki bu tercümeyi yapan, ne Nietzsche fikriyatının muti bir bendesi ne de herhangi bir idare sisteminin propagandacısıdır. O, tek bir fikir manzumesinde ve tek bir dimağda hakikatin bütün cepheleriyle temsil edilemiyeceğini bilenlerdendir. Onun için Nietzsche'yi sadece anlaşılmaya değer bir ideal adamı, problemleri alışmadığımız, orijinal bir zaviyeden gören bir şahsiyet bulduğu için tanıtmak istiyor."[15]

Avrupa, yani Batı kültürünün temeli sayılan Hümanizma, Sadi Irmak'ın anlayışına göre "kelime anlamı bakımından insanı anlamak, insanı sevmek olup grecolatin edebiyat ve kültürüne dayanarak insanın fikrî, ahlâki ve estetik bakımlarından en yüksek seviyeye ulaşması demektir... Avrupa'da rönesans döneminde hümanizma hareketi insanın ruh, fikir ve gönül güçlerini beraberce ve en yüksek seviyesine ulaştırma amacına yönelmiştir. Bu devrede hümanizmanın ideali olarak daima antik devir esas alınmıştır. Bu etki altında Hıristiyanlık daha liberal bir yoruma zorlanmıştır... Bu bakımdan hümanizm hareketi beşerî bir kurtuluşu temsil eder. Nitekim bu hareketin etkisi altında ve Martin Luther'in himmetiyle Almanya'da protestanlık doğmuş ve süratle Avrupa'ya yayılmıştır. Bu bakımdan dini reformasyon hareketi olan yani dinin daha liberal ve daha insanî yorumlanmasına sebeb olan en mühim faktör hümanizma hareketi olmuştur. Böylece hümanizma, reformasyon ve Rönesans gibi üç muazzam beşerî hamle birbirinin eseri olarak doğmuş ve bir bütün teşkil etmiştir"[16].

Sadi Irmak'a göre "Hümanizm skolastiğe karşı aklın üstünlüğünü temsil eder... Avrupa'da hümanizma fikrinin en baş temsilcisi Rotterdam'lı Erasmus'dur... Dinde libarelleşmeye doğru ilk

adımları atmış olan adamdır. Din taassubuna ve dinin dar yorumlanmasına karşı çıkmıştır..."[17]

Sadi Irmak'ın Mevlâna Celâleddin Rûmî'ye hayranlığı, onun da kendisi gibi Konyalı olmasından ziyade, Türk-İslâm âleminin yetiştirdiği en büyük hümanistlerden biri olmasından dolayıdır.

Sadi Irmak'a göre "Türkiye'de hümanizm hareketini Mevlâna ile Yunus Emre temsil ederler"[18]. Ona göre "Mevlâna Avrupa hümanistlerini geçmiş, insanı azizleştiren, hatta Allah'tan bir parça saymaya kadar giden yüce bir insancılık fikrini yaratmıştır. Bu fikir orijinal bir Türk hümanizmasıdır... Gerçi Platon (Eflatun) sevginin derecelerini sıralarken, insanın, önce cansız tabiat güzelliklerini, sonra canlıların maddi güzelliklerini daha sonra mânevi ve ahlâki değerleri ve en sonrada o güzellikleri yaratanı seveceğini anlatarak cihanşumûl ve üstün hümanizmaya kısaca işaret etmiş ve bu hareket Platonizm ismiyle tarihe geçmiştir"[19]

Ama Sadi Irmak'a göre "İnsan-Tanrı hümanizmasını yaratanlar iki Türk'tür: Yunus Emre ve Mevlâna..."[19]

Mevlâna hümanizmasının Sadi Irmak'a göre önemli bir karakteristiği "Dini taassubba karşı ve din esnaflığına karşı ve genellikle dinin politikaya karıştırılmasına karşı pervasızca savaşıdır. Onun din telakkisi laik bir anlayıştır. İbadet mahallerine musikiyi ve semaı sokabilmiş olmak XIII. yy. ortamı için medeni cesaretin ve gerçek din anlayışının şahaser bir örneğidir. Mevlâna hümanizmasının diğer bir karakteristiği güzel sanatlar kültürünü bir ekol haline getirmiş olmasıdır. İnsanları birbirine bağlıyacak ve müsamaha fikrini güçlendirecek faktörler arasında güzel sanatların özellikle edebiyatın musiki ve raksın rolü herkesçe bilinmektedir..."[20]

Sadi Irmak Mevlâna'dan hareket ederek, Alman hümanizminin temsilcisi Goethe'nin *Faust*'una şöyle bir paralellik kurmaktadır:

"...Bu çapta büyük bir hümanistin yetişmesi için sadece bilgin olmak elbette yeterli değildir. Büyük bir duygu âlemine sahip olmak da gerekli idi. Mevlâna'da duygu âlemini yaratmış ve coşturmuş olan faktörlerden birisi şüphesiz Tebrizli Şems ile tarihin en feyizli bir dostluğunu kurmuş olmasıdır. Bu ikili dostlukta Mevlâna ilmi, Tebrizli Şems his coşkunluğunu temsil ediyordu. Goethe'nin Faust'unda anlatılan insan tipi bu dostluğu çok kuvvetli

Sadi Irmak'a verilen Alman Liyakat Madalyası'nın Federal Almanya Büyükelçisi tarafından takılması (Irmak Ailesi'nin özel koleksiyonu).

canlandırır"[21] Sadi Irmak Goethe'nin ta kendisi olan *Faust*'un "Tıbbı, hukuku, felsefeyi ve ilâhiyatı ateşli bir gayretle tahsil edip bitirdim, fakat sonunda zavallı ben görüyorum ki, hiçbir şey bilemiyorum" diye dile getirdiği durumunu Mevlâna'ya benzetir. "Bu kutsal tedirginlik bilgin Mevlâna'ya da uğramıştır. Bu onda bilginin yetmediği ve geniş bir duygu âlemine ihtiyaç olduğunu göstermiştir. O'da sonunda Faust gibi "duygu herşeydir" demiştir. İşte bu ruh haleti içinde Tebrizli Şems ile karşılaşması onda ilimle duyguyu birleştirerek muazzam bir hümanizma âbidesi yaratmıştır"[22], cümleleriyle bu hususdaki değer yargısını belirtir.

Sadi Irmak Goethe ile Mevlâna arasında başka bir ortak noktaya şu şekilde değinmektedir:

"Goethe, sistemli bir araştırmanın mahsülü olarak değil tesâdüfi başlayan bir sezişle tekâmül nazariyesini ilk olarak, yani Lamarck'dan (ve Darwin'den) önce ortaya atmaya muvaffak olmuştur. Vakıa bir uzvî tekâmülün mevcut olduğu ve basit formlardan gittikçe muğlaklaşan, yeni uzviyet türlerinin meydana geldiği çok eskiden beri bilinmektedir. Eski Yunanlıları bir tarafa bıraksak bile, bu fikir Mevlâna tarafından ifâ edilmiş ve daha kesin ifâdesini 18. asırda Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın *Marifetnâmesi*'nde bulmuştur..."[23].

Sadi Irmak öğretim üyesi olan arkadaşları ile sohbetlerinde söylediği "Konya'dan iki şahsiyet çıkmıştır. Biri Mevlâna, biri de ben"[24] sözü herhalde, kendisini övme manasına değil de, Mevlâna'nın XIII. yüzyılda, kendisinin de, Atatürk döneminde başlayan Türk hümanizmini temsil ettiklerini belirtmesi şeklinde yorumlamak gerektiği, bütün bu düşünce zincirinin bir neticesi olarak görülmelidir, kanısındayız. Zira ken-

Sadi Irmak cumhurbaşkanı İsmet İnönü ile rektör Prof.Dr. Cemil Bilsel'in de bulunduğu bir fizyoloji dersinde (1942).

disinin hümanizma görüşü Platon, Mevlâna ve Yunus'la başlayıp Rotterdam'lı Erasmus ve Goethe'ye, oradan da Tevfik Fikret ve Atatürk'e ulaşmaktadır.

Goethe'deki bütün insanlığı ve dünyayı kapsayan hümanizmi temsil eden: "Weimar'lıyım ve dünya vatandaşıyım" sözünü Tevfik Fikret'in "Vatanım ruy-u zemin milletim nev-i beşer" mısralarıyla ifâde ettiğini[25] Sadi Irmak belirttikten sonra, Hümanizma teriminin felsefi ve siyasi yönüne de şu şekilde değinmektedir:

"1840'da Hegel'in talebelerinden Ruge'nin etkisiyle doğan bu yeni yorum hümanizmayı bir özgürlük özlemi ve bilinci olarak kabul eder. Nihayet 1843'te Karl Marx hümanizmayı komünizmin son ideali olarak ilan eder. 1933'ten itibaren hümanizma kültür politikası sloganı haline gelir. Bu yeni yoruma göre, hümanizma faşizmin ve Hitlerizmin zıddı olarak kabul edilir"[26].

Hitler Almanyası ve Orta Avrupası'ndan kaçan bilim adamlarına kucak açan Atatürk Türkiyesi'nde 1933'teki Üniversite reformu ve diğer Atatürk devrimleriyle doğan rönesansın temelinde yatan hümanizma da Sadi Irmak'ın tanımladığı şekildeki hümanizmadır. Bu bakımdan Sadi Irmak'ın seçkin bilim adamı, ve devlet adamlığı yanında en büyük hasleti şimdiye kadar üzerinde pek durulmamış olan büyük bir hümanist oluşudur. Nasıl Huneyn İbn İshak tercümeleriyle İslâm rönesansının, Erasmus von Rotterdam Avrupa'daki rönesansın, Goethe Alman kültür rönesansının birer seçkin hümanistiyseler, Sadi Irmak da Atatürk döneminde başlayan rönesansın en belirgin hümanistidir.

Gerçi daha hayatta iken kendisine büyük bir saygı duyulmuş, Almanlar ona Goethe Madalyasını, Hacettepe Üniversitesi ise 30 Aralık 1973'te kendisine fahri profesörlük unvanı tevcih etmiş[27] ise de, onun Atatürk dönemi rönesansında bir hümanist olarak oynadığı rolle kültür tarihimizdeki yeri bilimsel olarak araştırıldığında onun gerçek değeri ortaya çıkacak kendisine karşı minnet borcumuzu ödemiş olacağız ve onun neden Atatürkçülüğü Türkiyenin'geleceğinin bir teminatı olarak gördüğünü daha iyi anlayacağız.

[1] Prof.Dr. Sadi Irmak'ın Akademik hal tercümesine ait notlar. İstanbul Tıp Fakültesi ve Deontoloji Anabilim Dalı, Üniversite Hocaları Arşivi, Prof. Dr. Sadi Irmak Dosyası; Bkz.*Türk Meşhurları Ansiklopedisi* İstanbul 1970, s.334

[2] *İstanbul Üniv. Tıp Fak. Mecmuası*, sayı 2 (1953), s.303; *Dirim Mecmuası* sayı 4 (1953), s.136.

[3] *Hürriyet* Gazetesi, 13 Kasım 1990 salı, s.17

[4] Altuğ, Hikmet: "Sadi Irmak'ın toplumda seçkin bir yeri vardı." *Milliyet* Gazetesi, 27 Kasım 1990, s.13.

[5] Ackerknecht, Erwin H.: *Rudolf Virchov*. Stuttgart 1957, s.187-189; Schliemann, Heinrich: *İlios. Stadt und Land der Trojaner*. Leipzig 1881, S.748-760; Meyer, Ernst: *Rudolf Virchow*. Wiesbaden (1956) s.167

[6] Schadewaldt, Hans: *Rudolf Virchow. Münch. med. Wschr. 131 (1989)*. s.960.

[7] Ord.Prof.Dr. Sadi Irmak'ın daha çok tıpla ilgili bu eserlerinin mühim bir kısmı İstanbul Tıp Fakültesi Fizyoloji Anabilim Dalı ile Tıp Tarihi ve Deontoloji Anabilim Dalı Kütüphanelerinde bulunmaktadır.

[8] Nietzsche, Friedrich, *Zerdüşt Dedi ki*, Türkçeye Çeviren: Sadi Irmak. İkinci Basılış, İkbal Kitabevi, İstanbul 1939, 116 sayfa, Friedrich Nietzsche'nin bir portre resmi. Bu ikinci baskıda Sadi Irmak'ın yazdığı "Zerdüşt tercümesine dair bir kaç söz" başlıklı yazıda, ilk tercümenin 5 yıl önce (yani 1934'te) yayınlandığı ve gördüğü ilgi üzerine mevcudu tükendiğinden yeniden gözden geçirilmiş bu ikinci baskının yapıldığından bahsedilmektedir. Bkz. a.e., s.98.

[9] Goethe, Johann Wolfgang von *Faust* (İki bölümü bir arada). Türkçeye çeviren, tahlil ve haşiyeleri yazan: Ord.Prof.Dr. Sadi Irmak, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1960, 352. sayfa.

[10] *Kutsal Kur'an Türkçe Meali*. Doğu tefsircilerinin ve tarafsız batı bilginlerinin eserlerinden faydalanarak ve yetkililere danışarak hazırlayan: Ord.Prof.Dr. Sadi Irmak. Akşam Matbaası, İstanbul [1963], 492 sayfa.

[11] Bu benzetmeyi Sadi Irmak şöyle ifâde etmektedir: "Rıza Tevfik'in Hâmid hakkında yazdığı "Amelen zevkperestti" sözü Goethe hakkında da söylenebilir sanıyoruz... Belki bu çap insanlarda sevinç ve keder verecek olaylara derunî hâkimiyet, başka ölçüler yaratmaktadır, belki de olayın kendisi değil, onun derunen yaşanması veya yaşandığının tasavvur edilmesi önemlidir..." (Bkz. Irmak, Sadi *Goethe ve Faust üzerine Düşünceler*. J.W. von Goethe: *Faust*. Türkçeye çeviren: Sadi Irmak, İstanbul (1960) S. VII.

[12] Bkz. Gökyay, Orhan Şaik, *Destursuz Bağa Girenler*. İstanbul (1982), S.20-25.

[13] Withington tarafından İslâm rönesansının Erasmus'u diye adlandırılan Huneyn İbn İshak (ölümü 873 veya 877) eski Yunanca'dan yaptığı tercümelerin bir terazide altınla tartılıp ona göre değerlendirildiği rivayet edilebilecek kadar meşhur olmuştu. Halife el-Mütevekkil döneminde yaşayan Huneyn bin İshak'ın tercümeleriyle Hippokrat ve Galen'in birçok eserinin bugüne ulaşmasını sağlamıştır. Bkz. Ulmann, Manfred *Die Medizin im İslam* Leiden-Köln 1970, s.115-119; Zeydan, Corci, *İslam Medeniyeti Tarihi*, Türkçeye çeviren: Zeki Megamiz, C.3, İstanbul 1973, s.310.

[14] Irmak, Sadi: "Zerdüşt Tercemesine dair birkaç söz"; Nietzsche, Friedrich *Zerdüşt Dedi ki*. Türkçeye çeviren: Sadi Irmak, İstanbul 1939, s.98-99.

[15] Irmak, Sadi: a.e., s.100

[16] Irmak, Sadi: "Mevlâna hümanizminin özellikleri" *Uluslararası Mevlâna semineri* (13-17 Aralık 1973) *Bildiriler*. Yayına Hazırlayan: Mehmet Önder, Ankara [1974] s. 94, 95, 96.

[17] Irmak, Sadi: a.e., S. 99

[18] Irmak, Sadi: a.e., S. 100

[19] Irmak, Sadi: a.e., S. 100

[20] Irmak, Sadi: a.e., S. 101, 106, 107.

[21] Irmak, Sadi: a.e., S. 108

[22] Irmak, Sadi: a.e., S. 108-109.

[23] Irmak, Sadi: "Goethe ve Faust'un üzerine düşünceler". Goethe, Johann Wolfgang von: *Faust*: (İki bölümü bir arada). Türkçeye çeviren: Ord.Prof.Dr. Sadi Irmak, İstanbul (1960), Ş.VIII; bkz. Irmak, Sadi; "İbrahim Hakkı ve Pozitif Bilimler". *İst. Tıp Fak. Mec.*, C.36, (1973), s.153-168.

[24] Bedük, Ahmed Ergun Prof. Sadi Irmak'ı soranlara". *Yeni Asya* Gazetesi. 15. XI.1974, s.1 ve 3.

[25] Irmak, Sadi: *Mevlâna Hümanizminin Özellikleri*. S.97.

Ord.Prof.Dr. Sadi Irmak İ.Ü. Tıp Fakültesi öğretim üyesi cübbesiyle (Irmak ailesinin özel koleksiyonu).

[26] Irmak, Sadi: a.e., S. 96.

[27] *Dirim* dergisi, Tom XLIX Şubat, sayı 2 (1974), s. 95'te bununla ilgili haber şöyle "Hacettepe Şeref profesörleri: 30 Aralık'ta yapılan bir törenle Prof. Muhittin Erel, Sadi Irmak ve Nissen'e şeref profesörlüğü ünvanı verilmiştir"

Eski Zaman Sohbetleri

Bir dönemin ünlü kalem sahipleri, Kızıltoprak'ta (YENİŞEHİRLİLER KÖŞKÜ) olarak tanımlanan NASİP Hanımın bahçesinde bir araya gelmişler. Edebiyat sohbetlerine devam etmişler.

Oturanlar (Sağdan) Köşkün sahibi, NASİP Hanımın tek torunu Sadiye Mayakon (1883-1970), Yakup Kadri'nin eşi Leman Karaosmanoğlu, ünlü şairimiz Ahmet Haşim (1885-1933).

Ayaktakiler (Sağdan) İsmail Müştak Mayakon (1882-1938), (arkadaki zat teşhis edilemedi), Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1888-1974), Naciye Karaosmanoğlu.

60-65 yıl öncesine ait olan bu fotoğraftakilerden bugün yalnız, Leman Karaosmanoğlu hayatta bulunuyor.

Bu vesileyle, kendilerine huzurlu yaşamının devamını diliyoruz.

Türk Sosyal Tarihi İçin Kaynak Olarak 1912-1932 Arasında Çıkan 78'lik Sözlü Taş Plaklar II

Gayseriden gaktık!..

ROBERT ANHEGGER - CEMAL ÜNLÜ

Giriş

Thomas Edison'un 1877 yılında Fonograf'ı ve 10 yıl sonra da Emile Berliner'in Gramofon'u icat etmeleri kültür yaşamına esaslı bir yenilik ve aşama meydana getirmiştir. Artık müzik ve eğlenceyi insanın kendi evine getirmesi mümkün oluyordu. Hızla yaygınlaştı. Günlük yaşama girdi. Hele kadınların prensip itibariyle sosyal yaşamdan uzak tutulduğu yahut ancak özel koşullarda katılabildikleri Müslüman toplumlarda da bu gelişimin önemi çok büyüktü.

1900'lü yıllarda kullanılan bir fonograf.

1) **FONOGRAF:** *İstanbul'da fonograf önce basın yoluyla tanıtılmıştır. Fonografı konu eden ilk yayın tanınmış yazar ve besteci Ahmed Rasim tarafından 1302 (1886) tarihinde, İstanbul'da "Bedâyi Keşfiyât ve İhtirâat-i Beşeriyye" serisinde* **Fonograf** *ismiyle yapıldı. 16 sayfalık ve resimli olan bu kitapçığı Ahmed Rasim Fransızcadan çevirmişti. Fakat kendisi "Bazı mahallerini tercüme ve tercüme ettiklerime bazı malûmat... ilâve... eyledim." (s.5) diyor. Bu yeni aleti kitabında anlattıktan sonra son sayfada fonograf hakkındaki fikrini şöyle belirtiyor. "Şunu da söyleyelim ki, kalay lehvası üzerine yazılan sedayı... bir kaç kerre de tekrar eder ise de her tekrarda seda kesb-i zaaf edüb ziyadesiyle karışur. Fonografın taharriyat-ı ilmiye ve fenniyede hiç bir hidmeti yoktur, fakat fennî bir ucubedir". Fonografın bu ilk aksaklıkları kısa zamanda giderildi ve bu aleti imal eden fabrikalar kuruldu. Nitekim 9 Ağustos 1888'de İstanbul'da yayınlanan* **Tarik** *gazetesinde şu haber çıktı. "Yeni fonograf bir adamın sesini tamamiyle taklit ediyor. Yeni fonografın tanesi 125 frankadır."[1] 1315 (1899) yılında Ahmet Rasim'in yayınından haberi olmayan Ali Muzaffer isimli bir yazar yine* **Fonograf** *adlı bir formalık yayınında "Fonografın artık her yerde revaç bulduğunu" vurguluyor.*

Gökhan Akçura da dizi yazısında bu aletin gerek İstanbul'da gerek taşrada büyük bir ilgi gördüğünü ilginç örneklerle ifade ediyor.

Bu kovanlardan bugüne kaç tanesinin kaldığını bilemiyoruz. (Örneğin Meddah Aşki'nin bir taklidinin fonografla kaydedildiğini biliyoruz.[2] Elimize de geçiremedik.) Bunların toplanıp tasnif edilmesi, listelerinin hazırlanıp neşredilmesi önemli bir ödev olarak beklemektedir. Biz şimdi Ahmed Rasim'in yazdığı **Fonograf** *risalesine dönelim, s.4'de şunları okuyabiliriz. "Bazı kimseler elsine-i ecnebiyye'ilmin duhulu Arablardandır' diye i'lan-ı iftihar ediyorlar... Biz onlara cevaben deriz ki, gerçi ilmin Avrupa'ya duhulu 'Arablardan ise de Andalus [Endülüs] fethinden sonra Avrupalılar zabt ettikleri kitapları tetebbu ve mütala'a ederek müstefid olmuşlar ve istifadelerini arttırmak hevesiyle sayü verziç (çalışma) ederek şimdiki kemali bulmuşlardır". Tanzimattan onca yıl sonra 1885'te Avrupa'ya açılma çabaları içinde A. Rasim'in kendini korumaya ihtiyaç duyması[3] hayli ilginçtir. Yeni icatlara, hele* **Kur'an**'*ın da kaydedilebileceği fonoğrafa kimi din adamlarının karşı çıkmaları mümkündü. O yıllarda İstanbul'da çıkmış olan dini yayınlar taranırsa her halde bu anlamdaki yazılara raslamak olasıdır. Fakat gerek fonografa ve sonradan da gramofona karşı etkili bir hareket olmadı. Fonografı hedef alan bir fetva çıkaran ulemayı biliyoruz. Seyyit Osman (Trablus-i Şam) bu fetvayı Cava'daki arkadaşını desteklemek için kaleme almıştı.[4] (Ek. Çerçeve y. I. Bazı Din Adamlarının Fonografa karşı dayanışması). İstanbul'da ve taşrada birkaç yıl içinde fonograf aranılan bir mal oldu.*

Gerçek mümin için gramofondan Kur'an dinlemenin dinen caiz olup olmadığı bir sorun olarak kalmıştı. Bu sorunu aydınlatmak ve kesin bir sonuca bağlamak amacıyla Diyanet Riyaseti Heyet-i müşaviresinden Seyyid Taha, **Kur'an-ı Kerim-Gramofon** *isimli bir araştırma yayınladı (İstanbul 1927). Sorunu din bakımından etraflıca inceledikten sonra şu sonuca varıyordu. "Gramofondan işitilen elfaz-ı Kur'an, Kur'an'dır. Hürmet ve ta'zim şartıyla anın gramofona ahz u edasına bir mani yoktur." (s.15)*

Eski bir borulu gramofon.

2) GRAMOFON: *Fonograftan bir kaç yıl sonra gramofon ve ilk Türkçe plaklar İstanbul piyasasında görülmeye başladı. Fonografın gramofona göre üstün bir tarafı vardı. Sistem olarak ses almak daha kolaydı ve kullananlarca kolaylıkla yeniden doldurulabilinirdi. (bk. Çerçeve yazı II B. Bartok). Ses kalitesi bakımından ilk gramofon plakları fonograftan pek üstün sayılmazdı. Hatta 1910 yılında Berlin'de bir fonograf merkezi aletinin sesinin berrak (plak cızırtısı olmadan) çıktığını bir ilanında vurguluyordu (Çerçeve yazı III). Ancak gramofon kısa zamanda geliştirildi. Gerek kullanılış gerekse ses yönünden alıcılara daha cazip gelmeye başladı. Öyle ki fonograf üreten tanınmış Pathe Freres firması 1906'da Pathé Record etiketi altında plak üretimine başladı (bk. Çerçeve yazı IV fonograf mı, gramofon mu?). Türkçe plaklarınsa 1900 yılından beri piyasaya çıkarıldığını görüyoruz. Türk piyasası, daha doğrusu Osmanlı piyasası, başlangıçta küçük bir pazar gibi görünse de, İstanbul'da mal pazarlayan yabancı firmalarının sayısal çokluğu bu pazarın giderek nasıl önem kazandığını gösteriyor. Hugo Strötbaum'un hazırladığı aşağıdaki çizelgede izlemek olası bu firmalar savaşını. Gramofon şirketlerinin rekabeti büyüktü, sermayesi güçlü olanlar yavaş yavaş*

Sahibinin Sesi firmasının İstanbul'da Beyoğlu'ndaki mağazasının ilanı.

daha zayıf olanları ele geçirdiler ve böylece 1931 de EMI (Electric and Musical Industries) piyasaya hâkim oldu.

Ayrıntılara fazla girmeden şu hususlara dikkatlerinizi çekmek istiyoruz. Avrupanın en eski gramofon şirketi 1897'de kurulan The Grammophone Ltd. Sonradan Deutsche Gramophon AG ve Zonophone şirketlerini ele geçirerek The Gramophone Typewriter CO and Sister Companies (Gramofon ve yazımakinesi şirketleri topluluğu) oldu. Aslen Amerika'lı olan Zonophone şirketinin sahibi Almanya'ya yerleşerek Odeon etiketli plaklar çıkarmaya başladı. Diğer Alman plak yapımcıları Carl Lindström AG firmasında birleştiler. Columbia'ya gelince, önce bir Amerikan şirketiyken sonradan İngiliz sermayeli oldu. 1923'de Lindström Blumenthal kardeşler grubunu (ilk Türk gramofon firması) ve üç yıl sonra Fransız Pathé ve Alman Homophon şirketlerini dahil etti. Ancak iki yıl geçmeden 1929'da İstanbul'da The Gramophone Company Columbia grublarıyla birleşerek EMI altında çokuluslu şirketler topluluğunun bir örneğini verdiler. Bu yeni EMI firması İstanbul piyasasına hâkim oldu, bir istisna ile, I. Dünya Savaşı'nda Deutsche Grammophone Gesellschaft İngilizlerin malı olduğu için Alman Hükümetince müsadere edildi. Yerine Polyphone Musikwerk Deutsche Grammophone AG (Polydor) kuruldu. İstanbul'da geçici olarak icra-i faaliyet eden küçük şirketlerin sayısı da azımsanmayacak gibiydi. Hafız Achır Record, American Record, Turmaphon Türkiyat rekor, Perfectaphone, Jupiter Record-Premier, Chukri Record, Fabrication Ottomane, Corana Record Isı-Werke Dısqou Ode. Bu markalar hakkında etraflı bilgi elimizde mevcud değildir. Büyük olasılıkla fason olarak imalat yapan fabrikalara ısmarlanıyordu. Hafız Aşir'in Neyzen Tevfik'le ilgisi için Akçura'nın dizi yazısında bilgiler bulunmaktadır. Aynı yazı dizisinde Türkiyenin ilk ve tek önemli plak şirketini kuran Blumenthal kardeşlerle ilgili ilginç bilgiler bulunmaktadır. Daha sonra da yabancı şirketlerin bu işe el attıkları 1925 (Orfeon) Blumenthal, Columbia ile anlaştı ve 1929'dan itibaren de Sahibinin Sesi fabrikası seri üretime başladı. (Devamı Var)

[1] *Tarih ve Toplum* (Sayı 56, s.69 Ağustos 1988) Charles ve Emil Pathé kardeşlerin kurdukları tanınmış fonograf ve sonradan plak fabrikası.

[2] Özdemir Nutku, *Meddahlık ve Meddah Hikâyeleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Y. s. 46 (167)

[3] Geçen yılda, başka bir ses bir Alevî dedenin ağzından şu dörtlüğü dinledik.
Avrupa ilmi kaleme almış/Onun sayesinde fezaya dalmış/Türkiye oruçta namazda kalmış/O zaman ilerler mi Türkiye?

[4] Hugo Strötbaum'ın elindeki belgelere dayanarak anlattığına göre, Önce Amerikan sonra da İngiliz Gramofon plak etiketlerinde bir köpek resminin kullanılması -hele His Masters Voice plaklarında, gramofonun önünde sahibinin sesini dinleyen bir köpek tasvirinin bulunması- Müslümanların kalabalık olduğu memleketlerde sorun olabilirdi. Bunun için Londra'daki Gramophon Company 1908 yılında İskenderiyye ve Kalkutta'daki başbayiilerden bu hususta bilgi istedi. Yanıtlar çelişkiliydi. Genel olarak köpekli bir etiketin -hele din ile ilgili plaklar söz konusu olunca- Müslümanlarca hakaret telakki edilebileceği yönündeydi. 1909 yılında The Grammophone Company borulu, köpekli resmi etiketlerinde basmaya başlıyor. (Nipper denilen bu sevimli köpeği 1931'de belli başlı plak şirketlerinin birleşmesiyle oluşan EMI, Elektric and Music Industries -firmasının plaklarında Alâmet-i farikası olarak görüyoruz.)

[5] E. Hempel. *Phonographik*, Hamburg 1987 s.13, No 14

Geçen sayıda çıkan *Yankesici Monoloğu*, o sayıdaki giriş yazısında İstanbul'da kalan Karamanlılarla ilgili olarak anlattığımız tüm özellikleri yansıtmaktaydı. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra Anadolu'daki Karamanlılar Mübadele'ye tâbi tutularak Yunanistan'a gönderilmişler, sadece daha eskiden İstanbul'a yerleşmiş olanlar zorunlu değiş-tokuştan istisna edilerek burada yaşamaya devam etmişlerdi.

Gönderilen Karamanlılara verilecek en iyi örnek, hiç kuşkusuz, Sururî'nin aşağıda üç ayrı metin olarak okuyacağınız "muhavere"sidir.

Önsöz Yerine Bir Ortasöz

Bir anlaşmazlık yüzünden Önsöz ve Giriş yazılarımız bu araştırmanın ortasına sürgün edildi. Bu alışılmamış yöntem, okuyucu yönünden tamamen faydasız değil. Hiç olmazsa, sözü edilen konu ile geçen sayıda tanışılmış olundu.

78 devirli plaklar başka bir deyişle "Taş plaklar" şu yıllarda meraklılarının arayıp topladığı bir nesnedir. Fakat -bildiğim kadarıyla- araştırma konusu olmamıştır. Geçen yıl Ağustos ayında düzenlenen V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi'nde bu plaklarla ilgili Almanca bir tebliğ okudum. "Die Frau von Karagöz will Advokat in werden -Alte Platten (Drehung 78) als Hilfsquellen für die Sozialgeschichte der Türkei" (Karagöz'ün karısı avukat olmak istiyor -78 devirli plaklar. Türk Sosyal Tarihi yardımcı belgeler olarak) (Bk. V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi *Tebliğler Ankara 1990, s. 135-145)*

Yazımı hazırlarken Amsterdam'da Hugo Strötbaum (Nijmegen Üniversitesi, Türk Tarih ve Edebiyatı Bölümü) ile tanıştım. Kendisinde Türkçenin yanı sıra Ermenice ve Yunanca taş plakların önemli bir koleksiyonu vardı. Asıl çalışma alanıysa plak şirketlerinin tarihidir. Yakında bu konuda bir araştırma yayınlamasını bekleyebiliriz. Strötbaum bu konudaki geniş bilgisini kendisine saklamıyor. Ben de (bilhassa plak ve plakçılarla ilgili) bilgilerinden yararlanmıştım. Sağ olsun, bu yazımızda yine bilgisine başvurduk. Gerek içerik gerekse de sunuş bakımından hayli ilginç çizelgesini merakla gözden geçireceğinizden eminim. Bu arada İstanbul'da Cemal Ünlü ile (İstanbul Devlet Tiyatrosu) yakınlık kurmak fırsatı buldum. Kendisi önemli bir Türk taş plakları koleksiyonuna sahiptir. Gökhan Akçura'nın Güneş *Gazetesinin 2-7 Ağustos 1990 tarihli sayılarında yayınladığı, fonograf ve 78 devirli plakları konu eden ilginç (ve girişte yer yer faydalandığımız) dizi yazısında Cemal Ünlü ile yaptığı söyleşi de bulunmaktadır. (6 Ağustos tarihli olanı okumanızı salık veriyorum.) Cemal Ünlü de Hugo Strötbaum gibi yardımını esirgemiyor. Konferans hazırlık çalışmalarımda hem bilmediğim plakları bana tanıttı hem de eski plaklarda anlaşılması genellikle pek zor olan metinlerin saptanmasında büyük yardımı dokundu. Böylece bir işbirliği gelişti ve işte bu beraberliğin meyvası, ilk bölümü* Tarih ve Toplum*'un geçen Ocak sayısında yayınlanan araştırmadır.*

R. ANHEGGER

9A) Karamanlı Bakkallar Londra Konferansı'nda Meddah Sururi

Orfeon Record-13271[1]

Kayseri'den gaktık, bi eşşek yuku pastırma sardık. Mayısoğlu Yordan, İmasın(?) oğlu Sava, Bursalı Vladimir Halakis (?)[2] deh ettik eşşeğe. Vourdık Londurun'a. Sorduk "Mencilis nirde toplanıyor?". "De he" dediler "Karşıda koca bina var a. Onun merdiveninden yukarı çıhacaaniz" dediler, duydung mu? Oraa çıka (?) (oracıkta ?) eşşek yürümez, amanın. Deh ettik gittik, Londrurun'un. Dik bi merdiven çıhabilirsen çıh. Biz çıhacaaz a -gözünü sevdiğim- eşşek çıkmıyor.[3] Eşşeğen kuyruğundan duttuk (kulağından duttuk, deh ettik. "Aman eşşek, bizi şunun şurasında, yabancı memlekette yüzümüzü gara getirme" dedik. Usuleten (?) selam vardık yukarıya. Kafamızdan şapkaları neyi çıhardık. Kolumuzun altına goyduk, gafamızı buktuk (büktük). Birer temennahı nahı ettik. Sıra var diye oturmuşlar karşı be karşı. Bir koşede Luvot Corcinos oturuyor. Yanıbaşında Venizelos Cenapları var. Alt yanda Fransızın Gıralı. Onun yamacında İtalya'nın Ağası oturuyor. Venizelos bunlarlan Frenkçe patırdattı. Ben anlamıyom a. Dedi, "Mayısoğlu ne haber? Neye geldiniz bakayım?" dedi. 'Nee geleceez be ağam[4], halimizi yanmaya geldik" dedim. "Halinizde ne var ya?". "Ne olacak be ağam. Bu Türk'lerin elinden gayrı bıktık, bizim fukara kafamızı bunlardan bi gurtarın" "Ne ettiler ki?" "Ne edecekler be ağam, gurtlu gaşarı yedirdik yaranamadık, bastırmanın sinirini yedirdik, yutturduk yaranamadık, (di mene?-bi dene?) fazla yazdık, yaranamadık, amanın", "sen merak etme" dedi. "Biz Türkleri Kaf Dağı'nın ardına atacaaz. Sıvas'a gadana (kadar) size vırdık. Alın, götürün bayrağınızı Sıvas'ın galasına dikin" dedi. "İyi ya be ağam, sen ne diyon? Bu cangologozlar vermezlerse". Guluştuk. "Eşşekte ne var ya" dedi. "Be ağam, çobanın armağanı çamın sakızıdır. Bir yuk bastırma sardık. Bir dengi sanğa bir dengi de Luvot Corcinos'a" dedim. Bastırmaları yıhtık. Açtık çovalları, mis gibi çemen kokusu etrafa yayıldı. Hemen bir parçasını Luvot Corcinos'un önüne koydum. Çakısınnan kesti, yedi. Agzında dağıldı. "Mayısoğlu bu ne eti" dedi. "Öküz be ağam" dedim. "Amanın irede (irade) ettim gayrı" dedi.

"Londurun'da donguz (domuz) yemesinler, öküz yesinler" dedi. O sıra eşşeg agnırdı, gulağını kabarttı. Bi de baktım, vay anam. Eşşeh (kakasını?-kasaturasını?) çıkarmış. Luvot Corcinos `gördü. "Mayısoğlu bu ne"? dedi. "Jambondur be ağam" dedim. "Şunun ucundan kes de yiyem" dedi. "Aman be ağam, o ucundan kesilmez, iştahın varsa bütün yinir" dedim. Kalktık efendim, mencilisten çıktık. Bir ay gadana (kadar) galdık, Londurun'da. Anlıyon mu? Eşşeh yüzüne hasret kaldık. Geldik Gayseri'ye de elhamdürillah eşşeh yüzü gördü gözümüz, duydung mu? Adam, Gayseri'nin eşşeği başka türlü oluyor a caanım."

BİR SES: Ee sona ne yaptınız?

Sonra efendim, geldik bahalım, geldik a bayrağı dikemedik. Bizim galiba gafamıza dikecekler bayrağı, öyle anlaşılan.[5]

[1] Plağın eskiliğinden dolayı zor çözülmüş metinlerden biridir.

[2] Mayısoğlu: "Banga adla sanla Gayseri hanedanından Mayısoğlu, derler" *Ortaoyunu I*, s.388 Gözlemeci. Bu oyun ve diğer oyunlarda (I, 175 ve s.335, II, s.63 ve s.71, s.204 ve s.263) Mayısoğullarının isimleri yok. Dinleri anlaşılmıyor. S.337 ve s.454 de adı Mustafa, o halde İslâm dininden olmalı. Bizim metnimizdeki Hıristiyan. Metinde geçen isimlerin okunuşları kuşkuludur. "Dünyaya hâkim ol" anlamına gelen Vladimir sözcüğü Rus (Slav) kökenlidir. Sururi'nin bir yanlışlığı değilse, "Viradı Mihalaki" (?) Bu da çok şüpheli.

[3] Eşek ve Merdiven: Prof. Günay Kut *Topkapı Sarayı Müzesi Birinci Yıllığı*'nda (İst. 1986) s.73-112 Atasözleri ve Deyimlere ait manzum ve minyatürlü bir yazma yayınladı. S.103 Beyit 18'de şunu okuyabiliriz. "İşte meydan gel iy keban-beste/Uş eşek nerdübân dahi uşta" (Eşek ve merdiven gösteren minyatür s.207). G.K. işaret ettiği gibi (s.79) da Kitabı Atalar be-fermâyed oğlu yazmasında aynı atasözü şu biçimde geçiyor. (s.89, no 249) Kayseri'de eşek nerdübana çıkmış, uş eşek uş nerdüban.

[4] Be ağam: Telâfuzu beağam ile beem arasında.

[5] Bu plak muhtemelen 1923 yılında piyasaya çıkarılmış.

9B) Karamanlı Bakkallar Londra Konferansı'nda Meddah Sururi

Parlophon-21077

Gayseri'den bir eşşek yükü bastırma sardık. Deh ettik Londrun'a vardık. Sıval (sual) ettik "Mencilis nirde toplanıyor" diye. Göstörttüler. "Deh he" dediler. Göstörttüler a, merdiven. Hadi biz çıhtık, eşşek nasıl çıhacak. Eşşeğen çıhamadığı yire bu teresler ne demeye çıkıyo? Ne edecen, aşaada kalacak değelena (değilsin ya)? Gayret dayıya düştü. Eşeen kuyruğundan, kulağından tuttuk, yukarıya mencilisin ortalık yerine çektik, çıhardık. Sıra var diye oturuyorlar. Venizelos, Fransız'ın Gralı, İtalya'nın Gralı. Luvos Corcinos.[1] Birden bire temennahı çaktık. Herifin biri geldi, gulağımıza vızladı. "Bura sizin memleket deel, burda temennah geçmez, belinizi bükeceniz" dedim. Buktuk, ne edeceen. "Şapkaları neyi çıkarın da çengele asın" dedi. "Amanın ne danışırsen, ben ona otuz kuruş para virdim". Golumun altına goydum. Venizelos Türkçe'nin alasını biliyor. "Ağalar nie (niye) geldiniz?" dedi. "Nie geleceez be ağam" dedim. "Halimizi yanıp yakınmaya geldik" dedim. "Halinizde ne var ki?" dedi. " "Türklerin elinden çektiğimizi bi biz biliyok, bi de Hristo biliyo" dedik. "Ne çekiyognuz?" dedi. "Ne çekmiyok be ağam. Bastırmanın sinirini yediriyok, yaranamıyok... Gaşarın gurtlusunu yutturuyok yaranamıyok, di mene(?) günde fazla yazı-

Hugo Strotbaum Koleksiyonu

yok, yaranamıyok. Şunların elinden bizi bi kurtul." Venizelos'lan Luvos Corcinos başladılar patırdatmaya. Anlamıyo a, Frenkçe patırdıyolar. Venizelos dedi ki. "Bak ağalar" dedi. "Luvos Corcinos cenabısı ne konuşuyo" dedi. "Ne konuşuyo be ağam?" dedik. "Türklerden heç korkmasınlar, diyo" dedi. "Biz zati (zaten) nassossa (nasıl olsa) Sıvas'a kadana (kadar) Yunan'a virdik, götürsünler Yunan'ın bayrağını Sıvas'ın kalasına tiksinler diyo" dedi. "Onu kim konuşuyo, be ağam?" dedim. "Luvos Corcinos cenabısı konuşuyor" dedi. "Sen ona bizden firede firede selam eyle, kendine guveniyorsa bayrağı o götürsün, diksin. Türk adamın elinden bayrağı alıyo da, sırığını kafasında paralıyor. Ne konuşuyon, hemşerim?" O aralık eşşek başladı anırmaya, kulağını kıstı. Urumun eşşeği Urum'da sayılır ne edeceen, onun da bi yanacak derdi varmış.[2]

[1] Luvos: Orfeon Record ve Columbia baskılarında Luvot.

[2] S.Yaver Ataman, Yapı ve Kredi Bankası Kültür Yayınları'ndan çıkan *Dümbüllü İsmail Efendi* kitabının sonunda (Not 24'te) nereden aldığını belirtmeden bir metin neşrediyor. Bizim sunduklarımızla farklılıklar gösteriyor.

9C) Karamanlı Bakkallar Londra Konferansı'nda Meddah Sururi

Columbia-12435

Kayseri'den gaktık. Bi eşşek yükü pastırma sardık. Deh ettik eşeğe, Londurun'a vardık. Sual (sual) ettik "mencilis nerede duruyor" diye. Göstörtüler, göstörttüler e, merdiven. Hadi biz çıktık. Eşşek nasıl çıhacak. Eşşeen çıkamadığı yire bunlar nedemeye çıkıyo. Gayret dayıya düştü. Eşşeen başından, kuyruğundan çektik, mencilisin ortalık yerine vardık. Sıra var diye oturuyorlar agalar. Temennahı çaktık. Venizelos dedi ki "Neye geldiniz ağalar?" dedi. "Derdimizi yanıp yahılmaya (yakınmaya) geldik be ağam" dedim. "Derdiniz de ne var ki?" dedi. "Gayrı Türk'ün elinden çektiğimizi bi biz biliyok, bi de Hristos biliyo" dedik. "Ne çekiyonuz"? dedi. "Ne çekmiyok be ağam. Kaşarın gurtlusunu yediriyook, yaranamıyok. Bastırmanın sinirini yutturuyok, yaranamıyok. Gayrı bize bi hal oldu. Bunların elinden kurturun (kurtarın). Venizelos'la Luvot Corcinos başladı Frenkçe patırdatmaya. Anlamıyon a. Patırdattılar, patırdattılar, patırdattılar. Bana dedi ki, Venizelos, "Bak ağalar" dedi. "Luvot Corcinos cenabı ne konuşuyor" dedi. "Ne konuşuyor be ağam" dedim. "Heç korkmasınlar Türk'lerden, zati (zaten) nassolsa (nasılsa) biz Sivas'a kadana (kadar) Yunan'a virdik, götürsünler Yunan'ın bayrağını Sıvas'ın galesine diksinler diyo" dedi. "Be ağam sen ona bizden selam söyle firede firede, kendine güveniyosa bayrağı götürsün o diksin Sıvas'ın galasine. Türk adamın elinden bayrağı alıyo da sırığı ardına takıyo, ne diyon ey amıca. Anlıyong mu?" O sıra eşşek başladı agnırmaya. Eşşeğin de var bi yanacak derdi, anlıyong ya. Eşşek angırdı, agnırdı. Bi de baktım, amanın eşşek guyruğunu kaldırmış. Venizelos dedi ki: "Ağalar" dedi. "Bu eşşekte ne var ki"? dedi. "Eli boş gelecek deeliz a (değiliz ya) be ağam. Gayseri'de bastırmadan başka bi şey çıkmaz, bi eş-

şek yükü bastırma getirdik. Bi dengi sana, bi dengi Luvot Corcinos'a" dedim. Eşşeği mencilisin ortalık yerine yıktık. Bi dagga (parça ?) bastırmayı Luvot Corcinos'un önüne koyduk. Çakısını çıharttı. Bi dilim ağızına aldı. Kuşgönü bastırma dağıldı. "Amanın bu ne eti" dedi. "Öküz be ağam" dedim. "İrede (irade) ettim Londurunda gayrı dognuz yemesinler, öküz yesinler" dedi.

Meddah Sururi bu Karamanlı bakkalları bize ilginç bir ortamda tanıtıyor. Yapılmış en ilginç ve yaygın meddah plaklarından biri olan bu metin, Türk-Yunan heyetlerinin barış arayışları için, Londra'da toplanıp olumlu bir sonuç alamadan dağılan konferansa "Düşsel bir yolculuğu" anlatır (21 Şubat-12 Mart 1921). Plak, Orfeon Record 13271 (No 9 A), Parlophon 21077 (No 9 B), Columbia 12435 (No 9 C) firmalarınca üç kez yayınlanmıştır ve değişik firmaların adı altında basılmış ender plaklardandır.

1923-1924 yıllarında yayınlanmış olduğunu (H.S.) kabul ettiğimiz (No 9 A) öteki iki baskıya göre daha dağınıktır. Anlatılış ve içerik açısından son ikisindeki olgunluğu göremeyiz. Göze çarpan işleniş ve içerik farklılıkları da vardır. Örneğin ilkinde sayılan, Londra'ya gidenlerin isimleri diğerlerinde anılmaz. Eşeğin organını çıkarması, bakkalların Londra'da bir ay kadar kalmaları sadece ilk metinde yer alır. Anlam açısından büyük farklılık taşıyan bölümse, Sivas'a Yunan bayrağının dikilmesi ödevinin Karamanlılara verilmesiyle onlardan etkin olarak Yunan tarafını tutmaları beklentisi ve bakkalların önceriyi, kapalı ve politik bir biçimde reddetmeleridir. Bayrağı Sivas'a değil de başlarına dikilmesi meselesiyse, son cümlede yer alır. Gerçekten de 1. 1923 tarihli mubadele anlaşması gereğince (İstanbul'da yerleşmiş hariç) bütün ortodokslar Türkiye'den göç edeceklerdir.

(9 B) ve (9 C) daha derli toplu görünüyor demiştik. Karamanlıların gidip gitmemeleri artık söz konusu değildir. Mübadele gerçekleşmiştir. Plak etiketleri yeni yazı ile basılmış olduğuna göre (kayıt işlemi daha önce gerçekleştirilmiş olsa da) her halde harf devriminden (1928) sonra piyasaya sürülmüştür, yani 1928 sonu-1930 arası (H.S. elinde olan verilere dayanarak aynı sonuca varıyor). İncelendiğinde esas itibariyle aynı metin olduğu anlaşılır. Ne var ki bu metin o zamanki plaklara sığmıyordu. Çözüm metnin kısaltılmasıydı. Parlophon baskısında ilk kısım kesiksiz veriliyor, sonu atılıyor, Columbia'da ise ilk kısım kısa, ama sonu tam veriliyor.

Plaklarda siyasî bakımdan vurgulanan olay, Lloyd George'la ilgili alaylı eleştiridir. Konuşmalarda adeta çevirmen rolünü oynıyan Venizelos'a gerek Yunan halkına olumsuz tek kötü söz yok. İlk plakta bile bu havanın estiğini görmek düşündürücüdür.

Meddah Sururi'nin bu davranışını yine onun Çanakkale Muhaveresindeki tutumunu anımsatıyor. Sanki Sururi acı gerçeklerden kaçınarak dinleyicilerini üzmek istemiyormuş gibi tutum takınıyor. Bir yandan da (9 B ve 9 C) plaklarının 1928-1930 yıllarında piyasaya çıktığını, Türk-Yunan yakınlaşması günlerinde Atatürk'le Venizelos'un çabalarını, Venizelos'un 1930 Ankara ziyaretini göz ardı edemeyiz.

Karamanlıların Türklerden yakınmasıysa ciddiye alınacak şeyler değildir. Bilinen bakkal hilelerini yapan, başarılı olmadıkları için bundan hoşlanmayan insanların sevimli söylenmeleridir. Onlar pastırmalarıyle, eşekleriyle (Kayserili tipinin bir önemli özelliği) kurnaz, cana yakın kimselerdir. Din bakımından Rum, ama dilleri ve yaşayışlarıyla Türktürler. Müslüman Mayısoğlu'larından ayrılıkları yoktur.

(Karamanlı Bakkallar plağının halk arasındaki yaygınlığı konusunda şu anıyı nakletmek yerinde olur. Seksen yaşını aşkın olarak 1976 yılında ölen eski Üsküdar'lı Emekli polis memuru İhsan Öcal, bizler plağı dinlerken ezberindeki monologu aynen söyler, plağa eşlik ederdi. Plağı defalarca dinlemiş ve böylece ezberine almış olduğu kuşku götürmez.)

10) Odacıların Beyoğlu'nda Tiyatroya Gitmeleri

Meddah Sururi

Orfeon Record - (?)

Özet:

Bir Kürd'ün arkadaşına İstanbul'da başına gelenleri anlatmasıdır. Begoğlu'nda (Beyoğlu), Teppenin Başı'nda (Tepebaşı) Palaspandıras Otelinin (Pera Palas) yanından geçip yanındaki arkadaşıyla "Teratoro (tiyatro) mu ne zıkkım diyeler" bir yere varırlar. Binanın önündeki ilânlardan arkadaşı zar zor "Battal Gazi" yazısını söküp okuyabilir. İçeri girerler. İçerde "Elektriklerin, Havalı Gazların yandığını, seyredenlerin de ahır bölmesi gibi yerlerde oturmuş olduklarını, kendilerininse en yukarı çıktıklarını" anlatır. Adına "perde" denilen gerili bir çarşafa bakmaktadır, oturanlar. Bir gürültü kopar, bir çıngırak sesi duyulur. Gösteri başlar. Seyredilen eserin Battal Gazi değil de "Vatan yahut Silistire" olduğu anlaşılmaktadır. Sahnedeki oyun baş kişisi Zekiye Hanım'ı arkadaşına gösterdiği mücadeleden dolayı över, "Zorlu kadın" olduğunu söyler. Zekiye hanım sahnede acılar içinde kıvranıp, konuşmaktadır. Oyun kişisi İslâm Bey ile Battal Gazi'nin kişiliklerini karıştırdıkları konuşma, şaşkınlık ifadeleri arasında sürer gider.

Bu plak elimize ulaşamadı. Teknik yetersizliği elimizdekilerin en kötüsü bir ses bandından bu özeti çıkarabildik. Üstelik kaydın yapıldığı plağın kırık olduğu sıçramalardan anlaşılıyor. Zekiye Hanım'la ilgili söyledikleri, Battal Gazi ile İslâm Bey'in kişiliklerinin neredeyse bir ermişçesine görülmeye ve bütünlenmeye çalışması ilginçtir. Namık Kemal'in oyunundan söz ediliyor olması da işin başka ilginç yanı. Bundan sonra sunacağımız "Kemah'lı Odacılar" taklidinin bir versiyonu olması ve onu bütünlemesi düşüncesiyle özetini yayınlamayı uygun gördük.

11) Kemah'lı Odacılar Beyoğlu'nda

Meddah Sururi

Parlophon B 21144-II

YAHUDİ: Kuzum Hüseyin Efendi, yılbaşi akşami yezmeye yittiniz mi?

HÜSEYİN (KEMAHLI KÜRT): Ula bizim Ali'yle gittik Beyoğlu'na (Beyoğlu). Vay anam vay Teppenin Başına çıktık. Teppenin Başı'na.

Y.: Tepenin Başi mi, hangi tepenin başi?

H.: Ula Begoğlunda Teppenin Başi'ni bilmi misin?

Y.: Şimdi senden duyuyorum, Allah seni inandırsın Tepenin Başi, be?

H.: Ula Palaspandırasın otelini bilmi misin?

Y.: Palaspandıras mi? Nerde bu Palaspandıras be?

H.: Ula Teppenin Başında Palaspandırasın Oteli yok mu ki?

Y.: Anladım, meşe odunu. Pera Palas diyeceen, Palaspandıras oluyor be. Ee ne var orda eğlencelik mi?

H.: Efendim, gittik Teppenin Başına, bağlık bahçalık.

Y.: Bağlık bahçelik mi?

H.: Hee, demir parmakçaluk (parmaklık). Kapudan girdik, şöle dört basamak merdiven, sonra onun üzerine çuktuk efendim, pencereden bahtuk. Vay anam vay...

Y.: Ne vay?

H.: Bir köşede, efendim oturmuş çalgı çalii, beri de kızlar, kadınlar delikanlılara öyle sımsıkı sarılmış, öyle zıplıyılar ki hiç damenetleri (?) yok vallaa. "Ula Memet (?)"[1] "Ne var lan?" "Ula şu kadınlara biz de sarılsak mı?". "Ula dögerler". "Kimi döğii (dövüyor)? Pencereden bakıyık." Bahtık, bahtık herifin biri geldi. "Bura yasah ağalar" diyi. "Niye?" "Bahması yasah" diyi. Ula dünya tersine mi sürüklendi? Kadına sarılması yasah değil de pencereden bahması mı yasah. Allah Allah. Ulan dediğine bah. Gözümüzde diken mi var batacak onlara, (.....).

Y.: Ee sora nere gittiniz?

H.: Ordan çıhtık efendim, şööle yuharı, bahçeye doğru gittik. Ula bı kapı açık, giriler çıkıler. "Ula bura nire?". Adamın birine sorduk. Hemşerim bura nire?" Diye ki "Bura teriktedavi (?)"[2] "Ne?" "Teriktedavi". Ula teriktedavi de ne ki? "Ne ediler, burda tedavi mi ediler?" "Yoh" diyi, "Teratora (tiyatro)" diyi. "Burda teriktedavi oliyi". Vay anam vay. "Ula Memet giren mi?"

"Ula burda da govarlar" "Gel girek, neden koviyiler?" Girdik efendim kapudan içeriye, Birinci kapudan girdik, heç ses seda yok. İkinci kapudan girdik, heç ses seda yok. Üçüncü kapuya dayandık. İki efendi (?) durmuş, "Bilet" diyi. "Ne bileti?" "Bura" diyi, "Teratora" diyi.

Y.: Ee.

H.: Ula tranvaya mı biniyik de bilet istiyisin? Şimendifere mi biniyik, yohsa memlekete mi gidiyik, ne bileti?" "Efendim" diyi, "Burda oyun oynii" diyi. "Ula oyuna bilet mi olur? Gel bizim memlekete sabahlara kadar herifler oyniyiler. Ne bilet soran var ne para isteyen var. Ne heç valla. Ula demek burada oyun da paraynan, efendim gezme de biletnen. İiyy gag gidek Memet gag, gag gidek. Gidek yatak. Bah oyuna da bilet istiler herifler, vallaa."

[1] ...Ula Memet (Ali olması gerekir).
[2] Teriktedavi: Bir tiyatro teriminin bozulmuş, yanlış söylenişi olmalı. Tiyatro terimlerinden en çok trajedi'ye benziyor.

Yıllar boyunca dört bir yandan insanların gelip yerleştiği kozmopolit İstanbul'un yeni konukları her zaman bu türden şaşkınlıklar yaşamışlardır. Cumhuriyetin ilk yıllarındaki batılılaşma çabalarının gündelik hayata getirdiği yeniliklerin benimsenmeleri plaktakine benzer yollardan geçmiş olmalı. Kırsal kesimin içtenliğini henüz yitirmemiş olan Kürd'ün gördüklerine, duyduklarına tepkileri ilginçtir. Köy meydanındaki eğlence geleneğinden, biletle izlenecek paralı eğlence alışkanlığına geçişte yadırganacak ve eleştirilecek çok yan bulması da içtenliğinin, saflığının bir parçasıdır.

(Hazım Körmükçü'nün S.Sesi AX 1284 katalog numarasıyla neşrettiği ve metnini sunduğumuz Yankesici Monologu'nun arka yüzünde "Hüseyin Mustafa Lokantada" diye bir taklit vardır. Tipler, Sururi'nin Kemahlılarını anımsatır. Lokantada yemek isimleriyle başlayan bir sürü yanlış anlama ve tuhaflıkları henüz çok yenisi oldukları İstanbul'a uyum göstermek yolundaki sıkıntılarını izleriz.)

Aşkolsun Ömer Efendi Birinci bölüm için notlar:

Evangelinos Misailides, Seyreyle Dünyayı *(Temaşa-i Dünya ve Cefakâr-u Cefakeş.)* Hazırlayanlar Robert Anhegger -Vedat Günyol İstanbul, İkinci baskı 1988 s. 358.

Bu kitabın yazarı hem Misailidis'dir hem değildir. Grigorios Palaiologos 1839 yılında Atina'da "O Polypathis" isimli bir roman yayınlandı. Misailidis bu kitabı aynen Türkçeye çevirmiş (Kitabın sonunda Favini karısıyla Eğriboz adasına yerleşiyor. Misailidis'de ise Boğaz'a) [Tesadüfe bakınız ki bu kitap 1989 yılında Atina'da iki ayrı yayınevi tarafından yeniden basıldı.] Misailidis ise bu romanı Türkçeye çevirmekle kalmayıp hacmını aşağı yukarı iki misli büyüterek, kaynak göstermeden yeni bir eser meydana getirmeyi başardı. Bu bilgiyi meslektaş Pinelopi Stathi'ye (Atina) borçluyuz. Kendisi bu konuyla ilgili bir makale yayınlayacağını bildirdi. Şimdiden teşekkürlerimizi iletmek isteriz. (R. Anhegger, "Evangelinos Misailidis ve Türkçe Konuşan Dindaşları" Tarih ve Toplum sayı 50, s. 9-12; sayı 51, s.47-49) (Turgut Kut, (Evangelinos Misailidis Ef T. Toplum s. 48) Sayfa 10 Sütun 1: Meşhedi, Ercüment Ekrem Talu'nun neşrettiği bir dizi romanının baş kişisi. Hepgüler'in oradan yararlandığını biliyoruz.

Sayfa 10 satır 30'da silkelenmiş, silikleşmiş olacak

Sayfa 10 satır 27 Didaktik olmayı değil, Didaktik *olmamayı.*

Sayfa 15 Sütun 2 Dipnot 2: "Âlameti hızla koşarken sağa sola sallamak" değil, "sallamamak" olacak.

"Bartok Fonografı Tercih Ediyordu..."

Bela Bartok 1936 Yılında Türkiye'de Fonografla Çalıştı.

Tanınmış Macar Kompozitör ve etnomüzikolog resmî davet üzerine Türkiye'ye geldiğinde 18-25 Kasım 1936 tarihleri arasında Adana bölge köylerinde su katılmamış halk türküleri ararken ancak iki dakikalık müzik parçalarını kaydedebilen, Budapeşte'den getirdiği bir fonografla çalışıyordu. Sebebi "Teknik'miş. Gerçekten fonografla bir parça kaydetmek gramofona nazaran çok daha kolaydı.

(Bela Bartok... *Türkish Folk Music From Asia Minor,* with an afterword by Kurt Reinhard. Princeton 1976. s. 259)

Bartok'un bu derleme gezisine Ankara konservatuarından A. Adnan Saygun da katılmıştı.

"Bazı Din Adamlarının Fonografa Karşı Dayanışması" (Cava-Trablus Şam)

Osmanlı ve Cava'lı Ulemanın Fonografa Karşı İşbirliği

"Endonezya'da o yıllarda durum başka idi. Fonograf orada çok ilgi uyandırmıştı, hatta ezanın okunmasında fonograftan faydalanılması fikri ortaya atılmıştı. Ancak Cava'nın önde gelen ulemasından Sayyid Uthman (Seyyit Osman) Rebi'I 1317 (Temmuz 1899) tarihli fetvasında, fonografın müminlerin sakınacağı bir nevicad olduğunu vurguluyordu. Singapur'lu ulemadan biri fonografın lehine bir fetva verince, Sayyid Uthman Eylül 1899'da ikinci bir fetva ile bunun yanlışlarını kesin bir ifade ile açıklamaya çalıştı. İlginç olan şudur: Sayyid Uthman Suriye Trablus'unda (Trablus-Şam) oturan arkadaşı Sayyid Husein al-Dıyer'in (Seyyid Hüseyin el-Diyar) bu konuda bir fetva kaleme almasını rica ediyor.

(Bu dinbilgini yazdığı 'Risaleh Hamidiyyeh'için Sultan II. Abdülhamid tarafından talfif edilmiştir). 'Tarabulus' isimli gazetede yayınlanmış olan bu fetvada Sayyid Uthman gibi o da, Kuran'ın fonografa alınması, dinletilmesi ve dinlenilmesinin müminler için en azından mahzurlu olduğunu vurguluyor.

(C. Snouck Hugronje... *Islam und Phonograph,* 1900... Yeni baskı, Verspreide geschriften *II Bonn und Leipzig 1918, s. 426-447)*

Güzel Sesler - Kötü Kayıtlar

Hafız Sami (1874-1943) kuşkusuz zamanının en güzel ve etkili seslerinden biri idi. Ne yazık ki sesi, gramofona kayıt tekniği düşük olduğu yıllarda plağa alınmıştır.

Hafız Sami'nin hayatını yazan Ali Rıza Sağman yanıp yakılıyor: "Ne zalim bir tesadüf ki onun aşkiyle yanıp tüttüğü sıralarda plâklar, beceriksiz, başarısız şeylerdi. Zaman geçti, plâklar büyüdü, olgunlaştılar. ...Ne yazıktır ki bu defa Koca Sami okumamak aşkiyle yanıp tütmeğe başladı. ...İstanbul'da Orfeon sahibi (sahiplerinden) ve Kolumbia kompanyasının acentası (1925/36) bulunan Bay Jül (Julius, meşhur Blumenthal kardeşlerinden biri), 'Hafız Sami'yi tekrar okutmağa muvaffak olursam, plâklarını daha çok Amerika'da satacağım der ve ... üstadın arkasında dolaşır dururdu. Bay Jül keşke muvaffak olsaydı!' - Benzer bir durum Ali Rıza Sağman'ın da başına geldi: "Ben Odeon plâklarına okudum. ...muvaffak olamadım, hem de plâklar sanatkârane alınmış ve yapılmış olamadı." (Ali Rıza Sağman, *Meşhur Hafız Sami merhum* İstanbul 1947. s.3, 13, 17, 20, 120, 124).

"Fonograf mı, Gramofon mu?"

Türk Folkloru Belleten 1987-88 yılında s. 121-140 Süleyman Şenel'in şu yazısı yayımlandı. "Darülelhan Heyeti Tarafından Fonografla derlenen İlk Türkü." Fransız Pathé Freres fabrikası 1894'den itibaren fonograf üretimi yapıyordu. 1906'dan sonra yine fonograf diye isimlendirilen Gramofon ve plak imâline geçti. Bu plâkların bildiklerimizden önemli bir farkı iğnelerin içten dışa doğru ses okumalarıydı."

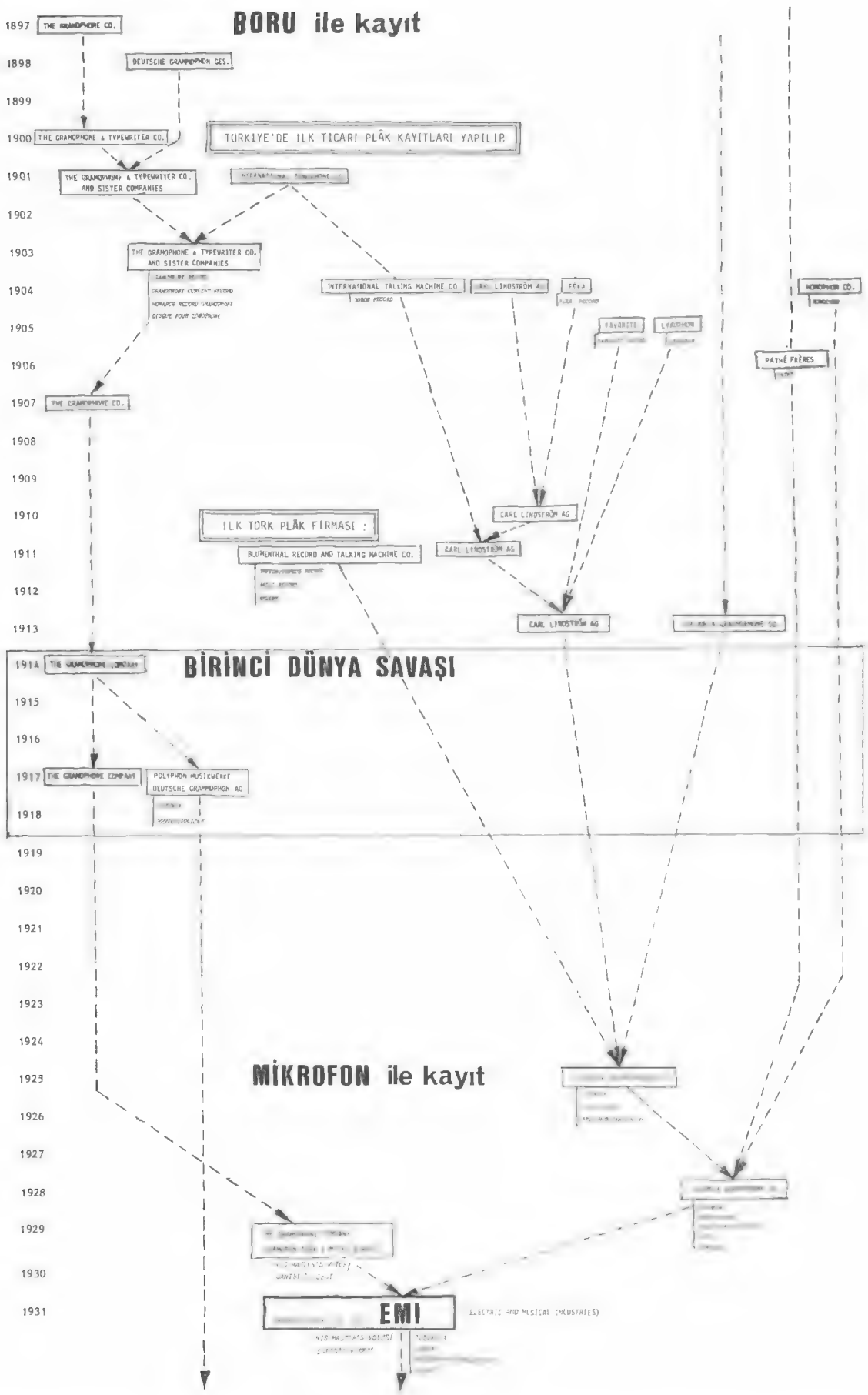
BORU ile kayıt
1897
THE GRAMOPHONE CO.
1898
DEUTSCHE GRAMMOPHON GES.
1899
1900
THE GRAMOPHONE & TYPEWRITER CO.
TÜRKİYE'DE İLK TİCARİ PLÂK KAYITLARI YAPILIR
1901
THE GRAMOPHONE & TYPEWRITER CO. AND SISTER COMPANIES
1902
1903
THE GRAMOPHONE & TYPEWRITER CO. AND SISTER COMPANIES
1904
INTERNATIONAL TALKING MACHINE CO.
1905
1906
PATHÉ FRÈRES
1907
THE GRAMOPHONE CO.
1908
1909
1910
İLK TÜRK PLÂK FİRMASI :
CARL LINDSTRÖM AG
1911
BLUMENTHAL RECORD AND TALKING MACHINE CO.
CARL LINDSTRÖM AG
1912
1913
CARL LINDSTRÖM AG
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI
1914
1915
1916
1917
THE GRAMOPHONE COMPANY
POLYPHON MUSIKWERKE
DEUTSCHE GRAMMOPHON AG
1918
1919
1920
1921
1922
1923
1924
MİKROFON ile kayıt
1925
1926
1927
1928
1929
1930
1931
EMI
ELECTRIC AND MUSICAL INDUSTRIES)

Pierre Loti'nin, Roman Kahramanlarından Kontes Nuriye

TAHA TOROS

Fotoğraflar: TAHA TOROS ARŞİVİ

Pierre Loti'ye kendisini Türk olarak tanıtan ve romanda Cenan adıyla geçen Mme. Lera, daha sonra Paris'te Loti ile sık sık biraraya geldi. Ünlü yazarın Mme. Lera'ya imzaladığı bu fotoğraf, Lera'nın yeğeni tarafından Taha Toros'a verilmiştir.

Pierre Loti'nin, Türk kızlarının kafes ardındaki dramını işleyen, Les Désenchantées romanının kahramanlarındandı. 1906 yılında, ablası Zinnur'la İstanbul'dan Paris'e kaçmaları, her iki şehirde, teatral yankılara neden oldu. Bâb-ı Âlî'de ünlü bir hariciyeci olan babaları Nuri Bey, -olayı Sultan Abdülhamid'in nasıl yorumlayacağını heyacanla beklerken- üzüntüsünden öldü. Sonraları Polonya'dan Fransa'ya kaçan bir kontla evlenen Nuriye Hanım, 84 yıllık uzun ömrünü, Paris'teki bir huzurevinde tamamladı. Yalnızlığını gidermek için, pazar günleri uğrar, 20. asır başlarındaki İstanbul'un efsaneleşen maceralarını dinlerdim.

Loti'nin Les Désenchantées *romanının kahramanlarından Zinnur ile Nuriye'nin çocuklukları.*

Kafes Hayatının Ünlü Bir Romanı

Pierre Loti, Âzade romanını, Türkiye'ye ilk gelişinde, bundan 113 yıl önce yazdı. İkinci gelişi, 1903 yılına rastlar. Bu defa, bir Fransız harp gemisinin albay rütbeli komutanıdır.

Pierre Loti, bir gün, kafes arkasında solgun yaşamlarını sürdürdüklerini bildiren Türk kızlarından mektup alır. Bu kızlar, dayanılmaz dünyalarını yansıtması için, ünlü Fransız yazarından ricada bulunurlar. Pierre Loti, hiç tanımadığı bu kızlarla sonunda buluşur. Bunlar Fransızca konuşan aydın aile kızlarıdır. Ama, perçelerini açıp yüzlerini göstermezler! Pierre Loti, zaman zaman bu kızlarla buluşarak, onlardan ıztırap dolu, acı hayatlarının hikâyelerini dinler. 11 yaşından sonra çarşafa bürünen, kalın duvarlarla dış dünya bağlantıları kesilen, mutsuzlukla geçen karanlık yaşamlarını içeren ünlü romanı Les Désenchantées'yi yazar.

Pierre Loti, romanında, üç kızı da Türk soyundan gösterirse de, bu oyuna elebaşılık eden, Madame Lera Fransız kökenli bir mürebbiye, hatta hariciyemizin gizli tutulan bir sekreteridir. Ama, yazar, önceleri bunu farketmez.

Romanda Türk kadınlarının haksızlığa, zulme uğrayan yönleri işlenir. Bu arada, İstanbul'un bâzı semtleri, inanılmayacak bir tasvir ve hayal gücü ile, âdeta şiirleştirilir.

Türkçesine Bezgin Kadınlar ya da Karabahtlılar, Mutsuzlar, Gülmemişler diyebileceğimiz *Désenchantées* romanının Paris'te yayınlanması, sosyetede, bomba etkisi yapar. Bundan korkulu bunalım geçiren roman kahramanları hemşireler, Zinnur (Zeynep) ile Nüriye (Melek) İstanbul'dan Paris'e kaçarlar.

Paris'te Heyecan, Bâb-ı Âli'de Telaş

İstanbul'un tanınmış bir ailesinden Zinnur ile Nuriye'nin, sahte pasaportla ve çarşafı atıp, şapkalar giyerek, 1906 yılının ilk ayında bir İtalyan vapuruna atlayıp Paris'e kaçmaları türlü yorumlara neden olur. Fransız gazeteleri "Kafesten Uçanlar", "Haremden Kaçanlar" gibi büyük manşetlerle konuya teatral bir hava verir ve bu yayın günlerce sürer. O sıralarda Yahya Kemal ile Abdülhak Şinasi Paris'de öğrencidirler. Abdülhak Şinasi'den dinlediğimize göre, bu müthiş olayı gazetelerde okuyunca, hayretlerinden, neredeyse, dilleri tutulur!

Bu olayı fazlasıyla çekici bulan Paris kamuoyu, kaçan kızları, gündemde tutarken, Bâb-ı Âli'deki telaş da sürüp gider. İstanbul'daki diplomatların ve Bâb-ı Âli mensuplarının bu olaya fazla duyarlılık göstermeleri Paris'e kaçan kızların, hariciyemizin tanınmış simâlarından Mehmet Nuri Beyin çocukları olmasındandır. Bu Nuri Bey, Türk hariciyesinin sevilen, yabancı diplomatlarla kıyaslanınca hiç eksiği bulunmayan bir kültüre ve görgüye sahiptir. 5 yıllık yüksek tahsilini Fransa'da yapmıştır.

Türk hariciyesi, Paris'e kaçan Nuri Beyin kızlarının ifadesi için, Fransız elçiliği ile, özel nitelikte temaslar yaparlar. Bu işle, -aynı zamanda Nuri beyin âmiri olan- Turhan Paşa görevlendirilir. Ama

Romanın kahramanlarından Nuriye'nin çocukluğu.

bir sonuç alınamaz. Nuri Bey, her gün, padişahın bu konuyu nasıl yorumlayacağını, kızları üzerine yoğunlaşan dedikodular yüzünden, Yıldız Sarayı'ndan nasıl bir suçlama haberi geleceğini, korkulu heyecanlar içerisinde bekler. Oysa Sultan Abdülhamit, olaya üzüldüğünü belirtmekle yetinir, bir taraftan da konunun kapanması için Turhan Paşa'yı zorlar. Ama kızlarının bir roman mevzuuna karışarak sahte pasaportlarla Paris'e gitmelerini ve Batı dünyasında büyük çalkantıya neden olmalarını içine yediremeyen Nuri Bey, teessüründen ölür. Öldüğünde 50 yaşındadır.

Ailenin Hizmet Dolu Geçmişi

Sultan II. Süleyman, II. Ahmet, II. Mustafa dönemlerinde (1689-99) on yıl Elçilik yapan- Pierre Antoine de Castagnery Markizi- Chateauneuf Fransız asılzadelerinden bir konttur. Nuriye hanımın babası, bir bakıma, bu konta dayanmaktadır.

Charles Chateauneuf Nasıl Reşat Oldu?

Kırım Savaşı sırasında, Avrupa'dan Türkiye'ye gelip ordumuzda hizmet eden hayli yabancı subaylar ve teknisyenler vardı. Bunların bir kısmı, İslâm dinini kabul ederek, Türkiye'de yerleştiler ve başarılı hizmetlerde bulundular. Bunlardan biri de Marki dö Şatonöf'tür. 22 yaşında iken İstanbul'a gelerek Müslüman olmuş, adı Reşat'a dönüştürülmüştü. Reşat Bey'in oğlu Mehmet Nuri Bey Galatasaray'da okutuldu. Fransa'da, 5 yıl süre ile, yükseköğrenim yaptı. Batı dillerini ve teşrifat koşullarını çok iyi bildiğinden -Fransa'da tarım eğitimi yapmış olmasına rağmen- Halkalı Ziraat Okulu Müdürlüğü'nden alınarak, Hariciye hizmetinde görevlendirildi. Nuri Bey, dış görevlerde başarılı oldu. Bu niteliği ile padişahın gözüne girmişti.

Nuri Bey'in 3 kızı ile 1 oğlu vardı. Hepsi de, yabancı mürebbiyeler ve yabancı öğretmenlerle eğitildiler. İlk kızı Zinnur -sonradan kısa müddet Hariciye Nazırlığı yapan- Sefa Bey'le evlenmişti. Paris'e kaçtığı zaman hamileydi. Ama, orada doğurduğu kızını Sefa Bey reddetti. Dönemin söylentilerine göre, çocuğun kendisinden olmadığını ileri sürüyordu.

Nuri Bey'in ikinci kızı, bu yazımızın konusu olan, Nuriye Hanımdır. Espriyi, İstanbul şivesini en iyi kullanan, Fransızcayı bir Fransız şairi, İngilizceyi bir İngiliz edibi kadar iyi bilen nitelikteyLoti romanının çok satması üzerine, romanın kahramanları olan kızlarla birlikte çektireceği bir resmin çok sansasyon yaratacağını düşünerek, Paris'li iki kıza Türk giysileri giydirerek bu uydurma fotoğrafı çektirdi. Nuriye Hanım, böyle bir şeyin gerçek olmadığını ve mizansenin tamamen Loti tarafından düzenlendiğini Taha Toros'a bizzat defalarca anlatmıştır.

di. Paris'te, aydın, kültür ve sanat ağırlıklı bir çevre edindi. Dünyanın dâhi bir heykeltraşı olarak nitelendirdiği, Rodin ile dostluk kurdu. I. Dünya Savaşı ve mütareke yıllarında Paris'in aydınları tarafından tertiplenen kültür toplantılarında, Türk edebiyatı ve tarihi üzerine ilginç konferanslar verdi. Fransız basını bu konferansları hayranlıkla izledi ve yansıttı.

Paris'teki Konferanslar

Nuriye Hanım'ın Paris'te verdiği konferansların zenginliğine değinmek istiyorum. Aslında Nuriye Hanım, Paris'in tanınmış aydın bir siması olmuştu. Pierre Loti'lerin ünlü heykeltraş Rodin'lerin, Sarah Bernhardt'ların, Claude Farrer'lerin dostluğunu ve takdirini kazanan böyle bir Türk kadınında elbette bambaşka meziyetler vardı. Dilerseniz bundan 68 yıl önce Paris'te aydın bir topluluk önünde verdiği -özeti Fransız dergilerinde yayınlanan- konferanslarından bir iki bölümünü, özetle, birlikte okuyalım. Bu satırlar, eminim ki, Nuriye Hanımın bilgi hazinesinin renkli bir örneğini vermiş olacaktır.

Nuriye Hanım Türk edebiyatına dair verdiği konferansa şöyle başlamıştır:

"...Fransızlar, Türk edebiyatını hiç tanımıyorlar dersem, bana kızmazsınız, ve beni fazla iddialı bulmazsınız. Şunu belirtmek isterim ki, Fransa'da, Türkiye edebiyatına ayrılan çalışmalar hemen hemen yok gibidir. Tanınmış Türk eserlerinin hiçbirini Fransızcaya çevirmemişlerdir. Geçmiş yıllarda Von Hammer ve Gibbs, edebiyatımızın güzelliklerini kendi vatandaşlarına tanıtmak istemişlerse de, bu hizmetleri, hiçbir zaman yeterli olmamıştır. Oysa, bizler için çok kıymetli zaman yeterli olmamıştır. Oysa, bizler için, çok kıymetli olan Fransız dilinde, bizi ilgilendiren konularda tek satır yazılmamıştır. Tercüme edilenlerden, duygulanarak okuduğumuz binbir gece masalları, gül bahçeleri, Ayşe'nin hikâyeleri, yeterli değildir. Ama, yine de Fransızlar, Türk edebiyatını tanımak için bir adım atmış sayılırlar. Leyla ile Mecnun hikâyelerini, Cem Sultan'ın mâceralarını, Arap masallarını biliyorsunuz. Bunlar, sizlere, Türk ve Arap dünyasını anımsatır. Halbuki Türk edebiyatı Batı'nın ruhuna en yakın olanıdır. Bu edebiyat, Osmanlı'ların savaşçı ruhu sayesinde Asya düşüncesine, Fars âleminin mânevi dalgalarına, İslâmlığın din koşullarına, hatta günümüzün Batı disiplinine karşın inanılmayacak bir kıvraklıkla 6 asırdan beri varlığını sürdürmektedir. Şeklen olmasa bile, ilham bakımından Millî Türk Edebiyatının oluşumu, Osmanlıların Selçuklular üstüne bir imparatorluk kurmasından sonradır. Ondan önceki Türk dili, edebiyatta kullanılabilecek dil

Romanda adı Melek olan Nuriye (sağ başta) ve ablası Zinnur (sağdan üçüncü) - romandaki adı Zeynep-. Fotoğraftaki diğer kişiler; bir dönemin önemli isimlerinden Nimet Münir (sağdan ikinci) ve aynı yıllarda ABD büyükelçisinin kızı Miss Straus (sol başta). Fotoğraf 1905'te Abdullah Biraderler atölyesinde çekilmiştir.

Loti'nin romanının kahramanları kardeşleriyle birlikte. Arkada çarşaflı Zinnur Hanım, önde oturan Nuriye Hanım, beyaz giysili küçük kız sonradan sefire olan Mihrinur Arbel ve ailenin tek erkek çocuğu Prof. Reşat Nuri Darago.

niteliğini kazanamamıştır. Gerçekçi ve dikkatli tarihçilerin tespitlerine göre, Mevlâna'nın 30.000'e yaklaşan mısraları Türkçe yazılmamıştır. Çünkü. 1250'lerde Konya'daki Medreselerde Türkçe öğretilmiyordu. Türkçe'nin yoğun bir edebiyat dili olarak kullanılması, Fatih'in sarayında başlar. Bu tarihten itibaren, Osmanlı lehçesi, kök salan, bol meyve veren, bir ağaç olabilmiştir. Bundan önceki asırda Türk dilinin edebiyata fazla ve yaygın eserler kattığı söylenemez. Fatih'ten itibaren katma dillerle Osmanlı lehçesinin köklendiği kabul edilebilir. Ancak, Fatih Sultan Mehmet devrinde Türklerin insanlık hissi, düşünce enginliği, görgü ruhu, zerâfet ve inceliği, yaşamında ve edebiyatında belirginleşir.

Lady Mary Montague, bu saltanat dönemi için, birer belge niteliğindeki espri dolu mektuplarını bırakmıştır. Bu, Türkiye'yi ziyaret eden Batılılar arasında, bakmasını ve görmesini iyi bilen bir kadındı.

Geçtiğimiz asırda, Türk edebiyatındaki görüş ve zihin hareketini, Şinasi'nin izinde yürüyen Namık Kemal'de buluruz. Onlar, Doğu'nun zihin hareketlerini yenilemeye çalışmışlardır. Türkçe'de gerçek nazım, bu devrede doğmuştur. Türk edebiyatının Batı ile teması bu dönemde gelişme göstermiştir."

Désenchantées Romanı'nın Türk Kadın Kahramanlarının Sonu

Nuriye Hanımın ablası, Zinnur, babasının kendileri yüzünden üzüntü içerisinde ölmesinden duyduğu pişmanlıkla yurda döndü. Aslında Paris gibi büyük ve yaşanması güç şehirde tutunamamıştı. Türkiye'ye dönünce, kocası onu kabul etmedi, ve ailesinden de eski itibarını bulamadı. Çalkantılı ve maceralı hayatının kefaretini Balkan Savaşı'nda harp yaralıları için Adapazarı'nda kurulan hastanede hizmet etmekle ödemek istedi. Sanırım, orada bir doktorla da evlendi, fakat üzüntü dolu, mâceralı mâzisi ona uzun yaşam şansını vermedi. Bir söylentiye göre Adapazarı'nda fahri hemşirelik yaparken veremden öldü.

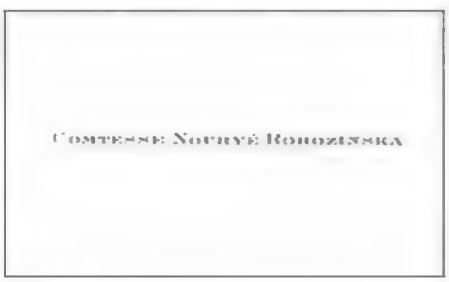

Nuriye Hanım'ın kartviziti.

Nuriye hanım ise, daha hareketli ve becerikli tutumu ile, Paris'de yaşamını sürdürebildi. Nice'e yaptığı bir seyahat sırasında tanıdığı -Polonya'dan Fransa'ya sığınan- zengin bir kontla evlendi.

İki oğlu, iki kızı oldu. Aslında ona beş çocuklu bir anne demek gerekir. Çünkü ablası Zinnur'un Paris'te doğurduğu kızı da evlat edinerek, o büyüttü. Bunların hiçbirisi Türkçe bilmezdi. Nuriye Hanım'ın Polonya'lı konttan olan ilk oğlu Paris'de ünlü bir doktordu. Onun beş çocuğu oldu. Nuriye Hanımın küçük oğlu Paris radyosunda müzik şefliği yaptı. Büyük ödüller kazanan ünlü bir bestekâr oldu. Onlar da geçtiğimiz yıllarda öldüler.

Nuriye Hanım'ın kızlarından biri, meşhur dünya zenginlerinden, Rotschild ailesinin geliniydi. Öteki kızı bir İngiliz ya da Kanadalı ressamla evliydi.

Nuriye Hanım'ın Zinnur'da başka kardeşlerine gelince: Bunlar da Türkiye'nin tanınmış kişilerindendi. Nuriye Hanım'ın küçük hemşiresi Mihrinnisa Hanım, Lahey elçimiz Salahattin Arbel'in eşiydi. Tek erkek ve en küçük kardeşleri ise, ünlü öğretmen, gazeteci ve çevirmen Reşat Nuri Darago idi.

Biz yine Nuriye Hanım'a dönelim. Onun 61 yıl oturduğu Paris'teki adı, Comtesse Nouriye Rohozinska idi. 80'inin üstüne çıkmış yaşlılığı sırasında, Paris'te tanıdığım Kontes Nuriye, bu ileri yaşından beklenmeyen muziplikler, şakalar ve espriler içerisinde gözlerini kapatıncaya kadar güler yüzlü bir kişi olarak ömrünü sürdürdü.

Nuriye Hanım 1906'da Paris'e kaçtı. Orada Polonyalı asilzadelerden Kont Rohozinski ile evlendi. Kontes unvanını alan Nuriye Hanım, Paris'te heykeltraş Rodin ve ressam Rousseau ile yakın dostluklar kurdu.

Nuriye Hanım'ın ablası Zinnur Hanım, Paris'ten yurda dönünce çevresi tarafından dışlandı. Bir süre için Adapazarı'na gitti. Daha sonra Balkan Savaşı'nda hemşire olarak görev aldı. Ardından da genç sayılabilecek bir yaşta veremden öldü.

Nice'de, kocası Polonya'lı Kont'tan kalan eski bir şatodan sık sık bahsederdi. Sanırım bunu, sonradan okul yapmışlar.

Gençlik yıllarında ve yaz mevsiminde bu şatoda otururlarmış. Kendisi gülerek anlatırdı: Eşi kontla gündüzleri hiç sokağa çıkmazmış! Geceleri dolaşırlarmış. Bunun bir nedeni varmış. Kont çok uzun boyluymuş. Nuriye Hanım ise hatırı sayılır derecede kısa boyluydu. Yanyana gezerlerken herkes bunlara bakarmış! Nuriye Hanım, bu görüntüden utandığı için, gündüzleri kocası ile sokağa çıkmamış.

Nuriye Hanım, Paris'de önceleri Champs-Ellyseé civarındaki Lariston sokağında, sonraları Grenelle sokağında 175 numaralı pasajda otururdu. 85'ine yaklaşırken oğulları onu çok güzel bir huzur evine yatırdılar. Banyolu, geniş odalı, yazı masalı güzel bir yerdi. Son uğradığımda bana hayli fotograflar ve belgeler hediye etmişti. Bunlar arasında Pierre Loti'nin, heykeltraş Rodin'in ve Türk romancılarından Abdülhak Şinasi'nin değişik mektupları da vardı. Abdülhak Şinasi Fransa'da tahsil görmüş olmakla beraber, kendi eserlerinden birini Nuriye Hanım tarafından bu dile çevrilmesini rica ediyordu.

Fransa'da yaşayan Kontes Nuriye'nin dört çocuğu oldu. Ablası Zinnur'ın da çocuğunu evlat edindi. Büyük oğlu Ladislav doktor, küçük oğlu Jean ise tanınmış bir müzisyendi. Fotoğrafta bir süre Nice'de yaşayan Nuriye Hanım iki çocuğuyla birlikte.

Kontes Nuriye Hanım son yıllarında Paris'te Taha Toros ile birlikte.

....

Gerçek bir hayatın özetinin özeti niteliğindeki bu yazımı şöyle noktalamak istiyorum:

Nuriye Hanım'ın, mâcera dolu hayatı, bir televizyon belgeseli olabilir.

Bununla ilgili olarak, ne Paris'te ne İstanbul'da benim arşivimden başka bir yerde, ilginç belgeler yoktur. Bu zengin belge ve sağlam bilgilerle yardımcı olmaya çalışabilirim Yakın mâziden bir edebiyat olayını yansıtmak istiyorsak...

Aydede'den...

UYGUR KOCABAŞOĞLU

Aydede, *2 Ocak 1922 ile 9 Kasım 1922 tarihleri arasında Pazartesi ve Perşembe günleri toplam 90 sayı yayınlanmış olan çatal dilli bir mizah gazetesiydi. Sahibi ve başyazarı Refik Halid (Karay) idi. Mihran Efendi'nin Sabah Matbaası'nda basılan bu dört sayfalık mizah gazetesi 100 paraya satılırdı.*

Aydede, *Millî Mücadele'nin kaderinin önemli ölçüde belli olduğu bir dönemde yayın hayatına başladı. Pek çok kişiye, kuruma ve bu arada Ankara'ya karşıydı. İstanbul'un "milliciler"ce ele geçirilmesinden sonra Refik Halid'in yurt dışına çıkmasıyla* Aydede *de yayın hayatına son verdi.*

Gazetenin 53'üncü sayısında (bir başka deyişle yayın hayatının ilk altı ayı sonunda) yer alan bir karikatürden, tüm yazar, çizer ve yönetici kadrosunun 13 kişi olduğunu öğreniyoruz. Buna göre Aydede'de, *Haydar Bey, Selâhaddin Bey, İsmail Hakkı Bey, Ahmet Münif Bey, Rıfkı Bey, Ramiz Bey, yani yarım düzineden fazla bir çizer grubu, çalışıyordu. Sürekli yazarları ise Osman Cemal Bey (Kaygılı), Filozof Rıza Tevfik (Bölükbaşı), Abdülbaki Fevzi ve Refik Halid'di. Ayrıca Fazıl Ahmed (Aykaç), Yusuf Ziya (Ortaç), Orhan Seyfi (Orhon), Ercümend Ekrem (Talu) gibi adlara da sık sık rastlanıyordu.*

Aydede, *Ankara'daki yönetime karşı olan bir çevrenin görüşlerini yansıtmak açısından bugün bizim için değer taşıdığı gibi, dönemin siyasî ve edebî kişileri hakkındaki yazılı ve çizili portreleri açısından da incelenmeye değer bir mizah gazetesidir.* Aydede'de çıkan Yazılardan bazı örnekler sunuyoruz.

Mahallât İsimleri

Cenab Şahabettin Bey'in *Peyam-ı Sabah* gazetesiyle vukubulan tavsiyesi üzerine şehremaneti atideki sokaklarının isimlerini şöylece tebdile karar veriştir:

Yeni Sokak İsimleri

Yeni "Piyerloti" ve "Klodfarer" caddeleri bana İstanbul'daki bazı eski sokak isimlerinin zamana ve ricale göre tebdili fikrini verdi. Meselâ İcadiye diye bir mahalle vardır, bunu, nevicad olmasına kinayeten, Teşkilât-ı Esasiye Sokağı yapmalı ve (üç satırlık bir boşluk var; sansürce çıkartılmış olabilir) bunun gibi Cihangir'i Mustafa Kemal Paşa Mahallesi'ne tahvil ve Canbaziye Mahallesini de -siyasî parendelerinden dolayı-Şehbender-i Mersum Sokağı suretinde tashih pek muvafık olur. Fener'e civar bir Debbağ Yunus Mahallesi vardır ki Yunus'tan sonra bir Nadi ilâvesiyle Debbağ Yunus Nadi mahallesi ismini alması hiç fena olmaz. Mesela Zeyrek ismini değiştirmeğe hacet yoktur, her zamanın bir, hatta birkaç zeyrek mollası bulunur! Yahud Molla Hüsrev, Molla Güranî mahallelerini, Molla Said, Molla Necmeddin tarzında yarı bir tâdille kabul etmelidir. Yakub Ağa ve Yahya Çelebi mahalleleri de aynı suretle Yakub Kadri Ağa ve Yahya Kemal Çelebi suretinde tebdil edilirse bir büyük nâsirle bir büyük şairin kadri a'lâ ve bilvesile edebiyatın mevkii tahkim edilmiş olur!

Kadıköyü'ndeki Osman Ağa Mahallesi de ikba olunmalıdır: Lâkin Samsun'daki kahraman Osman Ağa hesabına... Atik Ali Paşa Mahallesi'ni de Paşa'sının hazfı (çıkartılması) ve Kemal'inin ilâvesiyle, edebiyat-ı atika muhabbetine telmihen Atik Ali Kemal Mahallesi yapmalıdır. Sorma Gir ve Çatma Mescid Mahalleleri Millet Meclisi Mahallesi suretinde tebdil edilmelidir. Sofular Mahal-

Balık Pazarı	Ahmed Rasim Bey Pazarı
Top Taşı	Celal Nuri Bey Mahallesi
Tiryaki Çarşısı	Ali Emiri Efendi Caddesi
Sahaflar	Ali Kemal Bey Caddesi
Şifa Havuzu	Ahmet Haşim Bey Mesiresi
Topçular	Sedat Simavi Bey Kariyesi
Erenköy	Yakub Kadri Bey Kasabası
Kuruçeşme	Yahya Kemal Bey Kazası
Bülbül Deresi	Rıza Tevfik Bey Nahiyesi
Zeyneb Hatun Mahallesi	Halide Edip Onbaşı Mevkii
Vezir Tekke	Hürriyet ve İtilâf Mahallesi
Kanlı Dere	İttihat ve Terakki Geçidi
Kızıl Toprak	Yoldaş Aralof Yaylası
Sulu Kule	Aka Gündüz Mahallesi

Tablo 1

Ankara İstiklâl Mahkemesi Azasından / Kılıç Arslan (Aydede, *Sayı 9, 30 Ocak 1922, s.2).*

آنقره استقلال محكمه‌سى اعضاسندن

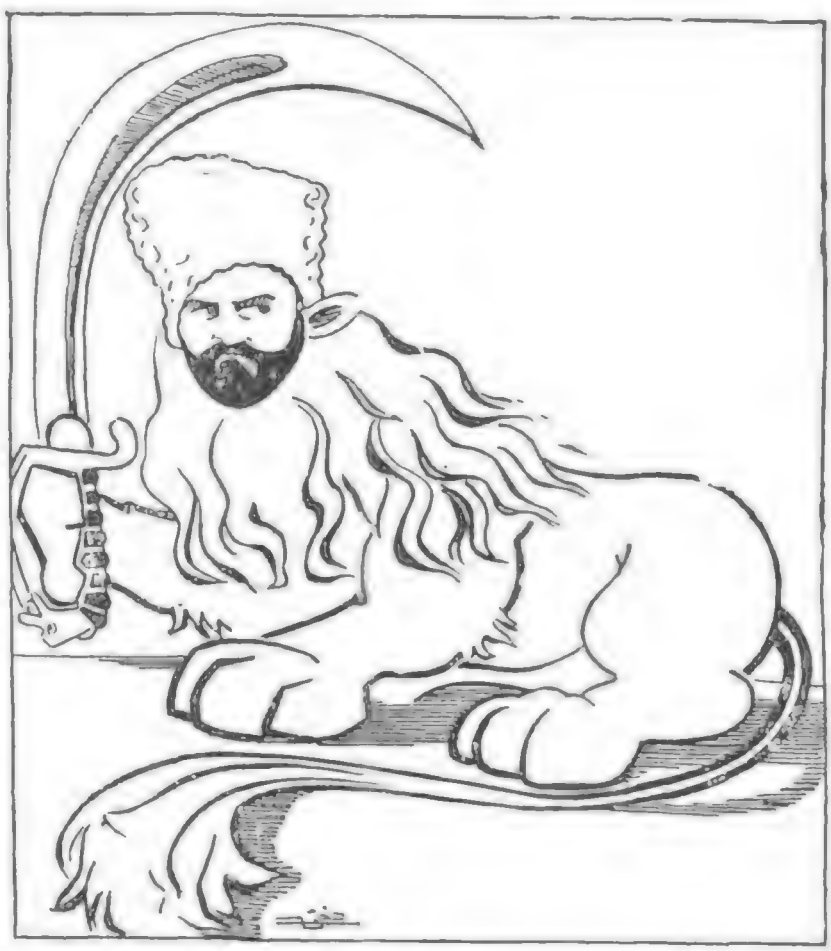

فاتح آرسلان

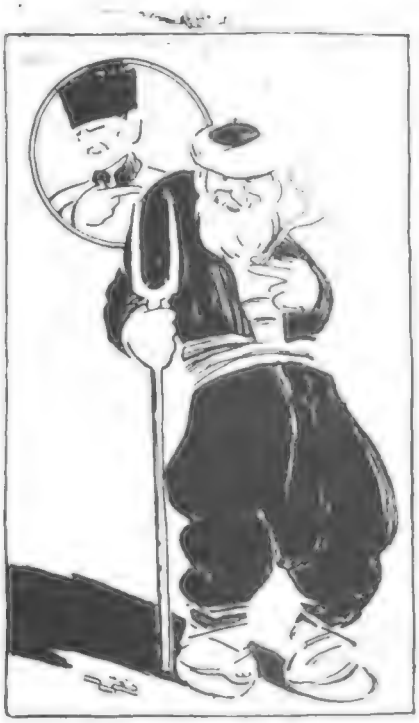

« تورکیانك امدیسی کویلیدر . »
(رئیس پاشانك نطقندن)
کویلو - چیفته چوبوغه بر آزده اونلر یاقسه‌ده بزده افندیلکمزی بیلسه‌ك ..

Bir Mukabele / "Türkiye'nin Efendisi Köylüdür" (Reis Paşa'nın Nutkundan).
Köylü - Çifte çubuğa biraz da onlar baksa da biz de efendiliğimizi bilsek... (Aydede, Sayı 20, 9 Mart 1922, s.20).

lesi Hürriyet ve İtilâf Mahallesi ve Karagümrük'deki Derviş Ali Mahallesi Lider Sadık Mahallesi tarzında değişebilir. Deniz Abdal Mahallesi meşahir-i zamandan çoğunun ismiyle kabil-i tebdildir. Hubbyar ismi Mediha Hanım Mahallesi tarzında neden değiştirilmesin? Paşa Bahçesi haliyle bırakılmalıdır: Her zamanın değişmeyen bir paşası yok mudur? Boğaz Kesen Mahallesi'ne gelince bunu ben Mehmedçe Mahallesi yapmaktan münasibini göremiyorum!

Kirpi

Aydede, Yıl 1, Sayı 10, 2 Şubat 1922, s.2.

Yeni İsimler

Şimdi isimleri ihtisar ederek kullanmak moda olmuş. Bilfarz Nezihe denecek yerde "Nezo", Celile denecek yerde "Celo" deniliyor. Eskiden Anadolu'da isimlerin bu suretle ihtisarı bir teamül hükmüne geçmişti. Orada Mehmed'e "Memo" derler, Hasan'ı "Haso" diye çağırırlardı. Görülüyor ki yirminci asrın zarafet düşkünlüğü bizi biraz daha maziye avdet ettiriyor. Geçen gün isimlerin bu ihtisarını düşündüm. Oldukça eylenceli şeyler peyda oldu. Bilfarz Ali Kemal Bey'in ismi bu suretle bir inkılâb geçirse mir-i muhteremi "Alo" yahut "Aloş" diye çağırmak icab edecek, tabiî Ali Kemal Bey'in de derhal "Aloş" ismine yakışır bir kılığa girmesi lâzım gelecek: Başta bir keçe külâh, ayakta bol bir şalvar, bir elde mendil davulun gümbürtüsüne ayak uyduruyor...

Ebüzziya zade Hafız Velid Efendininki "Veli" olması icab edecek...

Ahmed Emin Beyin ismi bu gibi Anadolu'ya has lâkablar almasına müsait değildir.

Celal Nuri Bey bunda de cezrîliğe taraftar olduğu için isminin yalnız ilk harfini alacak "C" (cim) diyecek ve muarızları da derhal "...karnında bir nokta" yı yetiştirecekler.

Paris'deki Ferit Beye "fırdöndü"lüğünden kinaye olarak sadece "fır" ihtisarı ne kadar yakışır!...

Hoca Zeynelabidin Efendi "Zeyno" oluyor. Düşündüklerimin içinde yalnız Mustafa Kemal Paşa'nınkini beğenmedim: Kaideten "Kemo" demek icab ediyor ki, kullanıla kullanıla mürur-u zaman ile "Kim o?" gibi bir şey olacak.

Aydede Yıl 1, Sayı 26, 30 Mart 1922, s.4.

Mesleğe Nazaran Yenilmesi İktiza Eden Taamların Bir Cetveli

Zabitlere	Kılıç Balığı
İmamlara	İmam Bayıldı
Polislere	Düdük Makarnası
Gazetecilere	Ankara Balı
Mabeyncilere	Saray Lokması
Askerlere	Gaziler Helvası
Babayiğitlere	Puf Böreği
Kitapçılara	Kağıt Helvası
Ali Kemal Beye	Beyin Haşlaması
Falih Rıfkı Beye	Dil Söğüşü
Süleyman Nazif Beye	İşkembe Çorbası
Fakirlere	Keşkül-ü Fukara
Cenab Şehabettin Beye	Şam Baklavası
Gazete Muhabirlerine	Yalancı Dolma
Telgrafçılara	Tel Kadayıf
Ahmed Cevdet Beye	Kuşkonmaz
Ahmed Rasim Beye	Midye Dolması
Hanım Kızlara	Tavuk Göğsü
Şimendifercilere	Demirhindi Şurubu
İttihatçılara	Beşkardeş Tatlısı
Yardakçılara	Piyaz
Kuva-yı Milliyecilere	Kuvvet Hapı
İtilâfçılara	Pişmaniye
Makinistlere	Kazandibi
Mücevhercilere	Elmasiye
İkrazcılara	Ziftin Peki

Tablo 2

Aydede, Yıl 1, Sayı 14, 16 Şubat 1922, s.4.

İslam Devrimi II

BERNARD LEWIS IIS

Zamanla bu inanç mesihî bir kimlik kazanmaya başlamış ve Allah'ın takdir ettiği bir zamanda dünyaya gelecek, günahkâr krallıkları yıkacak, adalet ve ilahî kanun düzenini kuracak bir Mehdi'nin şahsiyetiyle birleştirilmiş toplu bir değerler ve görenekler kümesi gelişmiştir.

Normal olarak bu, mevcut düzene karşı silâhlı ayaklanmayla başarıya ulaşacaktı. Ancak silâhlı ayaklanma her zaman mümkün olmayabilirdi. Bu olmadığı zaman daha aşırı uçtaki Şiilere göre, bugün terörist metodlar olarak adlandırdığımız yöntemlere başvurmağa izin verilmişti. Gerçekten ilk aşamada yalnız terörü uygulamakla kalmayan, aynı zamanda terörü bir tür kutsal âyin haline getiren fanatik ve aşırı Şiî gruplar ortaya çıkmıştır. Bunların en ünlüsü, hâlâ kendi adlarını taşıyan işlemin patentini ellerinde tutan "Suikastçiler" di (Haşhaşîn). Bunlar İran'da serpildiler, buradan da Suriye'ye geçtiler. XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar her iki ülkede de etkin durumdaydılar ve oldukça fazla sayıda insanın dramatik bir şekilde alenî katliamıyla kendilerini gösterdiler. Batıdaki popüler inancın aksine Haçlılara karşı sürdürülen mücadele, Suikastçileri çok fazla ilgilendirmemişti. Çok sayıdaki kurbanlarından pek azı Haçlılar'dandı. Büyük çoğunluk Müslüman hükümdarları ve devlet adamlarıydı. Onların eylemleri İslâm'ın o zamanki efendilerine karşı yürütülen devrimci bir mücadeleydi. Haçlı krallara karşı eylemleri ise önemsiz ve arızîdir.

Fransız ve Rus devrimleri gibi devrimlerin ortak bir özelliği, ilimlilarla aşırılar (daha küçük birçok başka hiziplerin yanısıra) Rus devriminde Menşevik'ler ve Bolşevik'ler, Fransız devriminde Girandin'ler ve Jacobin'ler) arasındaki gerilim ve çoğu kez çatışmadır.

Bazı tarihçiler geçmişteki İslâm devrimlerinde benzer farklılıklar bulmuşlardır. Bazı gözlemciler ise İran'da cereyan eden olaylar sırasında bu grupları ayırdedebilmişlerdir. Şüphesiz devrimci kamp içinde rakip gruplar, hizipler ve eğilimler arasında böyle gerilimler ve çatışmalar her zaman olmuştur. Bununla birlikte, ılımlılarla aşırılar arasında yapılan ayrım Batı tarihinden alınmıştır ve bu İran'daki İslâm devrimine uygulandığı zaman yanlış fikir verebilir.

Daha önceki İslâmî devrimler gibi bu devrim için de daha doğru bir tanımlama, pragmatistlerle ideologlar arasındaki çatışma şeklinde yapılabilir. İdeologlar kendileri tarafından öğretilen katıksız devrim doktrinini korumak için bütün güçlüklere ve engellere karşı ısrarlı bir sebat gösterenlerdir. Pragmatistler ise iktidarı ele geçirip hem ülkede hem de ülke dışında devlet yönetimi ile ilgili konulara karıştıkları zaman, uzlaşmayı gerekli görenlerdir. Bazen kendi devrimci öğretilerini değiştirmek için fazla ileri gidebilirler. Çoğu kez de bu öğretileri zımnen görmezlikten gelirler. Uzlaşma sağlamaya çalışanlarla bunu reddedenler arasındaki çatışmanın izleri, Peygamberin çok değer verdiği; İslâmiyet'i kabul etmiş ve yaşadığı sürece kendisine bağlı kalmış olan dostlarından

Bernard Lewis

Yahudi asıllı olan Bernard Lewis 31 Mayıs 1916'da Londra'da doğmuştur. Eğitimini Londra ve Paris Üniversitelerinde tamamlamıştır. 1940-1941 yılları arasında R.A.C. ve Haberalma Teşkilâtında çalışmışır. 1941-1945 yılları arasında Dışişleri Bakanlığında görev almıştır. 1949-1974 yılları arasında Londra, California, Columbia, Indiana ve Princeton Üniversitelerinde misafir tarih profesörü olarak ders vermiştir. 1974'ten beri Princeton Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Kürsüsünde hocalık etmektedir. 1974'de Kudüs'teki İbranî Üniversitesi ve 1979'da Tel-Aviv Üniversitesi tarafından fahrî doktorluğa lâyık görülmüştür. Eserlerinden bazıları İsmailiye'nin Kökenleri (*The Origins of Isma'ilism*, 1940), Bugünkü Türkiye (*Turkey Today* 1940), Tarihte Araplar (*The Arabs in History*, 1950), Modern Türkiye'nin Doğuşu (*The Emergence of Modern Turkey* 1961, 1968), İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu Medeniyeti (*İstanbul and the Civilization of the Ottoman Empire* 1963), Tarihte İslâm (*Islam in History*, 1973), Hz. Muhammed'den istanbul'un fethine kadar İslâm (*Islam form the Prophet Muhammad to the Capture of Constantinople* 1974), Avrupa'nın Müslümanlar tarafından keşfi (*The Muslim Discovery of Europe* 1982), İslâm'da Yahudiler (*The Jews of Islam*, 1984), İslâmın Siyasal Dili (*Political Language of Islam*, 1988).

(sahabe) Humeyni'nin yandaşlarına kadar uzanan tüm İslâm tarihi içinde araştırılıp bulunabilir. Bu çatışma özellikle devrimin yapıldığı dönemlerde daha şiddetlenir.

İki tarafın da bazı üstünlükleri vardır. İdeologlar daha iyi bir konuşma yeteneğine, daha güçlü ber cazibeye, daha büyük halk desteğine sahiptirler. Pragmatistler ise hem ülke içinde hem de ülke dışında yönetimin pratik problemlerini çözebilmek için daha iyi örgütlenmişlerdir. Onların pragmatizmlerinin bir gereği de, ideologlarla açık bir çatışmaya girmekten kaçınmaya çalışmaktır. Bir devrimci değişim döneminde başarısız oldukları ve bir fikir uyuşmazlığı meydana geldiği zaman, pragmatistler genellikle bozguna uğrarlar, yeniden halk desteğini harekete geçirmek için ideologlar devreye girerler. Irak'la uzlaşmak, A.B.D ile bozulan ilişkileri düzeltmek ya da devrimci değişim adımını yavaşlatmak gibi görevler için kitleleri harekete getirmek kolay değildir. Görev başındaki pragmatistler fazla ileri gittikleri zaman sert bir şekilde bastırılırlar ve meslek hayatları ya sürgünde, ya hapiste ya da ölümle sona erer. Sosyal hayattan dışlanırlar ve zararsız bir duruma getirilirler. İdam edilen eski Dışişleri Bakanı Sadık Kutbzade, Paris'e kaçan eski Cumhurbaşkanı Ebu'l Hasan Beni Sadr, hayatta olmasına ve İran'da bulunmasına rağmen iktidardan uzaklaştırılıp değersiz bir konuma getirilen devrimci rejimin ilk başbakanı Mehdi Bazergan gibi bir zamanların ünlü simalarının akıbetleri böyle olmuştur. İdeologlar yönetimi ellerinde tuttukları pratik problemler de yerinde durduğuma göre, zamanla galip ideologların arasından yeni bir pragmatistler grubu çıkar ve sonucu bilinen çatışma yeniden başlar.

Bu süreç devrimci tutku geçene ve bir pragmatistler grubu hayatta kalıp başarı ile iktidarda tutununcaya kadar devam eder. Sonra idare etme yöntemleri normale döner ve ideologlar da ortaya çıkmalarına zemin hazırlamış olan devrimden kuram ve vaaz dünyasına geri dönerler. Öyle gözüküyor ki İran'da henüz bu aşamaya ulaşılmamıştır.

Son zamanlarda hem radikal hem de muhafazakâr olarak kabul edilen militan İslâmî hareketlerin büyük bir bölümünü ifade etmek için batı kökenli *fundamentalist* terimini kullanmak yaygın bir âdet haline geldi. Terim İngilizce'den diğer Avrupa dillerine yayıldı ve son zamanlarda (alay eder gibi!) Arapça'ya bile çevrildi. Laik Müslümanlar da kendi militan yurttaşlarını tanımlamak için bu terimi kullandılar. Yaygın kullanımına karşın, bu terim yanlıştır ve yanlış bir fikir vermektedir. Fundamentalist XX. yüzyıl başlarında A.B.D'de ortaya çıkmış bir terimdir. Liberal teoloji ve eleştirel İncil araştırmalarının artan etkisine karşı, İncil'in metin olarak yanılmazlığına ve ilâhî aslının kelime kelime açıklanmasından yana olan inançlarını savunan bazı Protestan gruplarını anlatmak için kullanılmıştır.

Müslüman fundamentalistler adı verilen grup ise bundan hayli farklıdır. Prensip olarak bütün Müslümanlar Kur'an'ın bir metin olarak yanılmazlığına ve doğruluğuna inanırlar. İslâm'da hiçkimse bunun aksini iddia etmemiştir. Bir protesto veya bir tepkiye neden olacak liberal teoloji ya da eleştirel Kur'an çalışmaları da yapılmamıştır. Müslüman fundamentalistler adı verilen grubun diğer Müslümanlar'dan ve aynı zamanda Hıristiyan fundamentalistlerden de ayrıldığı nokta, skolastik felsefeleri ve kuralcılıklarıdır. Varolan rejimlere ve geçerlikte olan ideolojilere karşı oldukları tavırda esas itirazları, onların İslâm'ın sistemli yasası demek olan Şerî kanunları terkedip imansız kanunlar ve âdetler olarak gördükleri şeyleri kabul etmeleridir.

Humeyni Şah'ın yaptığı kötülükleri açıklarken, kadınlara batılı tarzda serbesti tanınmasına ve siyasî gücün gayri müslimlerle paylaşılmasına özel bir önem verdi. Mısır'da ve diğer ülkelerdeki yeniden İslâmlaştırma hareketinin diğer taraftarları da benzer şikâyetlerde bulundular. Bununla birlikte, eleştirileri bu konularla sınırlı kalmamış, bütün sosyal ve kültürel modernleşmeyi hedef almıştır. Onların ilân edilen amaçları batılılaşma döneminde başlamış bütün siyasî, hukukî ve bunların sonucu olan sosyal de-

ğişimleri iptal etmek, İslâm Devleti'nin ve İslâm'ın mukaddes kanununun bütün şartlarını yeniden geri getirmektir. Gerçek İslâmî hayat, ancak İslâm topraklarında yönetimi ellerinde tutan yeni putperest mürtetler devrildiği ve onların yasaları ile kurumları fesh ve ilga edildiği zaman mümkün olacak ve İslâm'ın asıl görevi de tamamlanmış olacaktır.

Bu noktada tutarlı radikallerin pek çoğu için dış düşmanlara karşı savaş, sadece ilgiyi başka bir alana çekmektir. Asıl düşman içeridedir ve iç düşman yenilgiye uğratıldığı zaman, dış düşmana karşı savaş kaçınılmaz ve ona karşı zafer arzu edilir olacaktır. İran'da devrimin sözcülerine göre ilk aşama tamamlanmıştır ve ikinci aşamaya başlanmıştır. Diğer İslâm ülkelerinde ise ilk görev hâlâ olduğu gibi duruyor.

Ülkenin günümüzdeki yöneticileri için, İran'ın göğüs germeye çalıştığı dış düşmanın tanımı İslâm kanunuyla yapılmış ve İslâm tarihi içinde teşhis edilmiştir. Onların dünya görüşlerini belirleyen eski ve mukaddes metinlerde insanlık iki bölüme ayrılmıştır: Dârül İslâm ve çoğu kez Dârül Harp denilen Dârül Küfr. Tarihî süreç içinde İslâmî anlayışa göre Dârül Harp öncelikle, sonraları Avrupa denilen, günümüzde ise Batı olarak yeniden tarifi yapılan Hıristiyanlık olmuştur. Eski İslâm dünyasının güney ve doğusunda putperestler yaşıyordu. Bu putperestlerden, yüksek düzeyde maddî kültüre sahip olmakla birlikte esas olarak her ikisi de bölgesel olan Hindistan ve Çin gibi ülkelerde yaşayan bazıları ise İslâm'a karşı ciddî bir tehlike arzetmiyorlardı. Yalnız Batı'da büyük bir düşman vardı-rakip bir dünya medeniyeti ve gücü şeklinde ifade edilmiş bir almaşık. Yüzyıllarca devam eden savaşlar -Cihat ve haçlı seferleri, fetih ve karşı fetih, Avrupa'nın Müslümanlar, İslâm topraklarının da Avrupalılar tarafından istilası- bu anlayışı güçlendirmişti. Asıl rakip Hıristiyan ve Batı dünyası olduğuna göre; baş düşman değişik zamanlarda Bizans ve Kutsal Roma İmparatorları, Avrupa'nın büyük krallıkları ve günümüzde de Humeyni tarafından "Büyük Şeytan" gibi renkli bir ifadeyle tanımlanmış olan Amerika Birleşik Devletleri o dünyanın önder gücü olarak görülmüştür.

Amerika bu rolü veraset yoluyla kazandı ve Batı'nın en üstün gücü ve Batı değerlerinin en büyük koruyucusu olarak liderliği elinde tuttu. Bu liderlik kaçınılmaz bedeli olan nefreti de beraberinde getirdi. A.B.D bu nefretten ancak kendi medeniyetini değiştirmek suretiyle -ki bu, ciddî bir teklif sayılamaz- ya da liderliğini bırakarak eski lider devletler gibi nispeten önemsiz ve zararsız bir konuma gelerek kurtulabilir. Diğer bir yol da şöyle olabilir: Müslüman liderler Batı'yı ya da Hıristiyanlığı artık asıl düşman ve tehlike olarak görmedikleri, ancak kendilerince aziz kabul edilen şeylere karşı çok daha büyük bir tehdit oluşturan başka bir itikat ve gücün ortaya çıktığına ikna oldukları zaman bu nefretin hedefi de değişebilir.

Her ne kadar yakın geçmişteki olaylar böyle bir görüş açısına cesaret vermiyorsa da, bazı Müslüman liderler yine de şimdiden bu yöne bakmaya başlamışlardır. Fakat hâlâ bir çoğu düşmanlıklarını yakın zamanlarda İslâm topraklarında meydana gelen ve İslâmî yaşam tarzını bozduğuna, zayıflattığına inandıkları birçok değişimin kaynağı olan Batı'ya yöneltmeyi daha kolay ve daha güvenli buluyorlar. Prensip olarak İran'da ve diğer ülkelerdeki İslâmî devrimlerin amacı, yabancı istilâsı ve etkisi sırasında Müslüman toprakları ve halklarına zorla kabul ettirilen bütün yabancı ve imansız eklentileri silip süpürmek ve Peygamber'le sahabesi zamanında varolan gerçek İslâmî düzeni yeniden kurmaktır. Bununla birlikte, İran ve diğer ülke tarihleri üzerinde bir inceleme, Avrupa'nın ve onun sunduklarının reddedilmesinin propagandaların gösterdiği kadar ayrım yapmaksızın herşeyi kapsayıcı olmadığı, Darül-Harp'ten ithal edilen şeylerden bazılarının hâlâ çok kabul gördüğünü açığa çıkarır.

Bunlardan bazıları açıktır. İran'daki İslâm devrimi elektronik çağın ilk gerçek modern devrimiydi. Humeyni de konuşmalarını ülkesindeki milyonlarca yandaşının evlerine kasetler içinde ulaştıran ilk karizmatik hatipti. O İran'da ilk kez Şah'ın gerçekleştirdiği ve Fransa'da elinin altında bulunan (ama Irak'ta olmayan) direkt hatlı telefon sayesinde kendisine inananları idare etmiş olan sürgündeki ilk devrimci liderdi. Irak'la yapılan uzun savaş sırasında İranlı devrimci liderlerin Batı yapımı ve Batı taklidi silâhları (bir yanda top ve tüfekler, roketler, tanklar ve uçaklar, diğer yanda radyo, televizyon ve matbaa makineleri tam olarak kullandıklarını söylemek gerekmez bile).

İran'daki Müslüman devrimcilerin ne yazık ki, Avrupa'dan ödünç aldıkları diğer bir husus daha vardır. Kullandıkları semboller ve imaların Avrupalı'dan ziyade İslâmî olmasına rağmen devrim liderleri ve pratisyenleri üslûp ve metot modellerini Avrupa tarihinden almışlardır. Çok sayıdaki siyasî suçlunun kısa sürede yargılanıp idam edilmesi; Yüzbinlerce kadın ve erkeğin sürgüne gönderilmesi; Özel mülkiyetin büyük ölçüde müsaderesi; Gücün sağlamlaştırılmasıyla birlikte gitmiş olan baskı, tahrip, şiddet ve fikir telkinlerinin birbirine karıştırılması gibi konular, Hz. Muhammed ve Hz. Ali'den ziyade Robespierre ve Stalin örneklerinden alınmıştır. Bu metotlar kesinlikle gayrı İslâmî olmakla beraber baştan aşağı devrimcidir.

Fakat hepsi bu kadar da değildir. Gerekli savaş ve propaganda teknolojisine ilâve olarak ilk bakışta ne İslâmî ne de gerekli olduğu izlenimini vermeyen başka yenilikler de olmuştur. İran İslâm Cumhuriyeti'nin yazılı bir anayasası ve hararetli tartışmaların yapıldığı seçilmiş bir parlamentosu vardır. İslâm'ın geçmişinde bun-

lardan hiçbiri yoktu ve olduğunu kanıtlamak için herhangi bir ciddi girişim yapılmamıştır. Batı'dan esinlenerek hazırlanmış olan kanunlar feshedilir ve bunların yerini Şer'i kanunlar alırken batılı tarzdaki yasal işlemlere ve bunları yürüten mahkemelerle yargıçlara dokunulmamıştır. Bunlar da Avrupa etkisindeki devirden kalan değersiz artıklar değildir. Yabancı bir dil hakkında bilgi veren kitaplara ve yabancı diller üzerindeki çalışmalara gösterilen ilgi azalmamış, hatta artmıştır.

Öyleyse, İslâmî ideolojide devrim ne hakkındadır? Böyle şiddetli bir öfkenin uyanmasına ve çare için bu kadar âcil bir çağrının yapılmasına neden olan durumlar nelerdir? Devrimle ilgili yazılar ve konuşmalar üzerinde yapılan bir araştırma iki temel tezi açığa çıkarıyor. Bu tezlerden biri, kelimenin batıda kullanılan daha dar anlamıyla dinî (Yani dinî âyin, merasim ve geleneklerle ilgili) olarak adlandırılabilir. Yaşamlarını tehlikeye atmaktan sakınmayan birkaç Marxist dışında hiç kimse İslâmî inançlara açıktan meydan okumadığı halde, özellikle Batı'dan ya da batılılaştırılmış öğretimden geçmiş aydın tabakalar arasında yine de gittikçe artan bir gevşeklik meydana gelmişti. Bundan daha kötüsü - Müslümanlar her zaman inançtan ziyade uygulamayla ilgilenmiş oldukları için- İslâmî âdetlerde ve İslâmî yaşam tarzının temel normlarına karşı saygıda gösterdikleri gevşeklikti. Bir çok Müslüman şehrinde müminlerce rezalet sayılmasına karşın, sinema ve televizyon ekranı hem kamuya açık yerlere hem de evlere ahlâksızlığı sokarken, yasaklanmış yiyecek içecekler piyasada serbestçe bulunabilmekte ve açıkta tüketilebilmektedir.

Bu konuyla bağlantılı ikinci konu tüketiciliğe, dünya mallarına aşırı düşkünlüğe karşı polemiklerle (Batıdan alınma bir kavram) zengin ve güçlü zâlimlere karşı fakirlerin ve ezilenlerin haklarını korumaktır. İslâm dünyasında fakirler ve zenginler her zaman vardı ve bunların arasında bir farklılık olduğu kabul edilmişti. Bir anlamda bu durum özel mülkiyeti kabul eden, mirasın dağıtımını kurallara bağlayan ve hayır işlerinin yapılmasını emreden İslâm kanunu vasıtasıyla kutsallaştırılmıştı. Ancak batılılaşma zenginlerle fakirler arasındaki boşluğu daha geniş ve daha gözle görülür hale getirmiştir. Bu aynı zamanda -hızlı bir şekilde artan doğum oranıyla birlikte- fakirlerin sayısını da arttırmıştır. Batı'nın ticarî potansiyeli ve endüstirisi hem zenginleşme hem de harcamalar için geniş yeni fırsatlar yaratmıştır. Batı basını ve televizyonu fakir halkın kendi fakirlikleri ve komşularının zenginliği konusunda bilinçlenmelerini sağlamıştır. Geçmişte zenginler ve fakirler aynı tür giysileri giyer, aynı tür yiyecekleri yer ve aynı yaşam tarzını sürdürürlerdi. Onları karmaşık bir bağlılık ve yükümlülük ağı birarada tutuyordu. Günümüzde ise batılılaşmış aydın kesimle bu batılılaşmanın uzağındaki halk kesimi farklı dünyalarda yaşamaktadır; onları birarada tutan bağlılıklar ya kopmuş ya da şüpheye düşürülmüştür. Bu tür eşitsizlikler Mısır'da devlet başkanını ve İran'da da bütün rejimi yok eden öfke ve yabancılaşmayı çok kışkırtmış ve kızıştırmıştı.

Kendi devirlerindeki Fransız ve Rus devrimcileri gibi İranlı devrimciler de ülkelerindeki izleyicilere olduğu kadar diğer ülkelerin izleyicilerine de oynuyorlar; onların yaptığı devrim, İran'ın dışında da aynı söylem dünyası içinde, aynı kültürü paylaşan diğer ülkelerdeki halklar üzerinde de güçlü bir etki bırakıyor. Bu etkinin doğal olarak en güçlü olduğu grup Güney Lübnan'da ve bazı Körfez ülkelerinde yaşayan Şiîler, en zayıf olduğu grup ise onların yakın Sünnî komşularıdır. Devrim, Şiîliğin pek fazla bilinmediği Müslüman dünyasının büyük bir bölümünde çok güçlü hissedilmiştir ve bu güç varlığını sürdürmektedir. Şiîlere göre mezhep ayrılığı önemsizdir. Humeynî bir Şiî ya da İranlı gibi değil, bir Müslüman devrimci lider olarak kabul edilmiştir. Yaşadıkları devirde Paris ve Petrograd'taki olaylara mesihî bir şevkle karşılık veren batılı radikaller gibi Batı Afrika'dan Endonezya'ya, Sudan'dan Yugoslavya'daki Saray Bosna ve Kosova'ya kadar milyonlarca Müslüman göçmen ve konuk işçi de "dünyayı sarsan olaylara" aynı ilgiyi göstermişlerdir. Saray Bosna özellikle dikkati çeken bir meseledir. Nüfusunun büyük kısmı Müslüman olmasına rağmen, burası 35 yıldır komünist yönetimle idare edilmiş olan bir Avrupa ülkesinin kentidir. Bununla birlikte burada İran devriminin etkisi o kadar güçlü olmuştur ki Yugoslav gazeteleri rejimi devirmek ve Bosna'da bir İslâm Cumhuriyeti kurmak için gizli plânlar hazırlamakla suçlanan gençlerin davaları hakkında bilgiler vermiştir. Eğer Saray Bosna'da bunlar olabiliyorsa, hem coğrafî hem de kültürel bakımdan İran'a Yugoslavya'da yaşayanlardan daha yakın olan Sovyetler Birliği'ndeki 60 milyon Müslüman arasında neler olabileceği düşünülebilir.

Günümüzde İslâm dünyasında olanlarla Rus ve Fransız devrimleri sonrasında Avrupa'da olanlar arasındaki paralellik birbirine çok yakındır. -Aynı duygu kabarması, aynı yürek çarpıntısı, aynı sınırsız ümitler, her tür dehşete göz yümmak ve bunları haklı gösterme çabaları ve aynı sorular- Bundan sonraki durak neresidir? 1795'te ya da 1925'de Fransız ve Rus devrimlerinin getireceği gelişmeleri ve Napolyon ya da Stalin'in meslek hayatlarında olacakları kim önceden kestirebilirdi? İran için bunlara kalkışmayacağım. Yalnız şu söylenebilir: Gelişmekte olan süreç derin ve geri alınamaz değişimler meydana getiriyor; bu değişimlere neden olan güçler henüz etkisini kaybetmemiştir ve akıbetleri de hâlâ bilinmiyor.

Çeviren: ABDURRAHMAN ALTAN

* Bernard Lewis'in *New York Review of Books*'da (21 Ocak 1988) yayımlanan "Islamic Revolution" başlıklı makalesinden Türkçe'ye çevrilmiştir.

Osmanlı Türkiyesi'nde Ermeni Matbaacılığı ve

Ermenilerin Türk Matbaacılığına Katkısı

PARS TUĞLACI

Osmanlı Türkiyesi'nde ilk Türkçe Kitap *Kitâb-ı Lûgat-ı Vankulu*'nun İstanbul'da, Dergâh-ı Âli müteferrikalarından İbrahim Ağa tarafından 14/16 Aralık 1727'de kurulan matbaada basılıp piyasaya çıkış tarihinden, yani 31 Ocak 1729'dan bugüne, tam 261 yıl geçmiş bulunmaktadır.

Kimi araştırmacılarımız ülkemizde ilk matbaanın kuruluşunu bu olay tarihinden başlatarak büyük bir yanılgıya düşmektedirler. Oysa Türk matbaacılığını bazı öncü hareketlerin hazırlamış olduğu bir gerçektir. Bu itibarla fazla ayrıntılara girmeden ben bu hareketlerin bir bölümünün başlangıcı, gelişmesi ve katkısı üzerine kısaca duracağım.

Avrupa'da Arap harfleriyle Türkçe yayın yapılması, Avrupa dillerinde Türkçe dilbilgisi ve sözlük kitapları basılması, Avrupa'dan getirtilen bu tür kitapların İstanbul'da satılması ve Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde varlıklarını sürdüren Yahudiler, Ermeniler ve Rumlar gibi çeşitli unsurların kendi dillerinde yayınlar yapabilmek için Türkiye'de matbaalar kurmaları, ülkemizde matbaacılık sanatının doğuşuna yol açan en önemli etkenler oldu.

Prof. Avram Galante, *Türkler ve Yahudiler* adlı eserinde, İstanbul'da ilk matbaanın 1492 yılında Yahudiler tarafından kurulduğunu yazar. Firmin Didot ise 1490'da İstanbul'da basılmış bulunan, Yasef bin Oryo tarafından yazılmış bir *İbrani Tarihi*'nin varlığından söz eder. Maksurizâde, *Netâyic ül Vukuat* adlı eserinde, Arapça harflerle kitap bastırmak ve gümrük rüsumu ödemeden Türkiye'ye sokup sattırmak için 1587'de III. Murad tarafından bir yabancıya ferman verildiğinden söz etmektedir. Branton Bandini ve Orazio Bandini adlarında iki tüccar kardeşin aldıkları bu ferman ile ilk önce Euklides'in Arapça çevirisi olan ve 1594 yılında Roma'da basılan *Tahrirü'l Öklides fi usûli'l Hendese* adlı kitabını Türkiye'ye getirdiler. Arkasından III. Murad'ın fermanının da yer aldığı bu kitap, Türkiye'de satıldı.

İstanbul (1483), Selânik (1515) ve Edirne'de (1534) ilk matbaaları kuran Yahudilerin 1495'ten sonra bu matbaalarda İbranice *Tevrat* tefsir ve dilbilgisi kitapları bastıkları bilinmektedir. İbrani yazılarıyla İspanyolca ilk *Tevrat*'ın 1547'de İstanbul'da E.G.B. Soncio tarafından bastırıldığını biliyoruz.

Türkiye'de Yahudilerden sonra Ermeniler ve Rumlar da matbaa açmışlardır. Fakat bunlar arasında özellikle Ermeniler, bu alanda kendi kültürlerinin gelişmesine çaba harcamakla kalmamışlar, aynı zamanda Türk matbaacılığının ve bütün ülke kültürünün gelişmesine de geniş ölçüde katkıda bulunmuşlardır. Bu hususu göz önünde bulundurarak Ermeni yurttaşlarının ülkemizdeki Basın, yayın ve matbaacılık faaliyetlerini konu alan ve ileride yayınlanması beklenen oldukça geniş bir araşırmamın özetini aydınlarımızın yararına sunuyorum.

Türkiye Ermenileri kendi öz külterlerini ihya etme yolundaki çabalarına özellikle Tanzimat'ın ilânından (1839) hemen sonra hız verdiler. Bu arada Tanzimat ideolojisinin biçimlenip gerçekleşmesinde de büyük ölçüde katkıda bulunarak padişahlar ve devlet ricali nezninde kazandıkları saygınlık sonucu Ermeniler, çeşitli ayrıcalıklar elde ettiler, yüksek mevkilere eriştiler.

Tanzimat'ın getirdiği bir takım yenilikler ve ıslahatlarla birlikte,

Tokat'lı Apkar Tıbir Venedik'te bastığı Ermenice mezâmir kitabını Papa IV. Pius'a sunarken (1566).

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan gayrimüslim yurttaşlara belirli bir yere kadar eşitlik hakları tanındı. Bu haklardan en çok yararlanan Ermeniler, kendi kültürlerini ilerletme yolundaki yoğun faaliyetlerinin yanısıra, Türkiye'nin kültür ve ekonomisinin gelişmesinde de önemli rol oynamışlardır.

Osmanlı uyruklu Ermenilerin Türklerden çok daha önce Batı ile ilişki kurmak imkânına sahip oldukları bilinmektedir. Ermenilerde batılı anlamda sosyal ve eğitimsel düşünce Tanzimat'tan önce belirli bir düzeye ulaşmış bulunuyordu. Özellikle kurulan matbaa, öğretim kurumları ve dernekler aracılığıyla yetiştirdikleri aydın eğitimcilerle kendi aralarında toplumsal ve kültürel ıslahat fikrini yaymışlar ve böylece ileride Tanzimat-ı Hayriyye adıyla Devletçe ele alınan geniş ıslahat programı için kendilerini hazırlamışlardı. Nitekim Tanzimat döneminde (1839-1880) ve daha sonraki dönemlerde birçok alanlarda Ermenilerin ülke yararına küçümsenmeyecek hizmetleri görülmüştür.

Ermenilerin özellikle Tanzimat'ın ilânından sonra Türk kütür ve ekonomi yaşamına getirdiği canlılığı çok yönlü ve ayrıntılı olarak inceleyebilmek için onların bulundukları hizmet alanları üzerinde ayrı ayrı durmak gerekir.

İlk Ermenice Kitaplar

16. yüzyılın başına kadar minyatür ve kaligrafi *(güzel yazı sanatı)*'de kullanılan Ermeni harfleri, bundan sonra manastırların kalın duvarlarını aşıp, baskı makinesinin bulunuşundan 57 yıl sonra, ilk kez Venedik'te basılan *Barzadumar* adlı ilk Ermenice kitapta gün ışığına kavuştu (1512). Zamanın Ermeni Gatoğigosu (Başpatriği) tarafından özel olarak görevlendirilip bu girişimi gerçekleştiren Hagop Meğabard adlı rahip, bir yıl sonra, aynı kentte dört kitap daha bastı (1513).

Türkiye'de Ermeni matbaacılığının piri sayılan Tokat'lı Apkar Tıbir,[1] 1562'de Eçmiadzin Gatoğigosu Sivas'lı Mikael'in Roma'ya gönderdiği murahhas heyetine başkanlık etmişti. Ermeni krallarından Senekerim'in soyundan olan Apkar, Papa IV. Piu ile Venedik dükü Heronimos Toj'dan Ermenice kitap basma iznini alarak Venedik'te ilk Ermenice takvimle (1565) bir mezâmir kitabını (1566) bastı ve bunları Papa'ya sundu.[2] Sonra da oğlu Sultanşah ile birlikte matbaa gereçlerini de yanına alarak İstanbul'a geldi ve tutuklandı. Bir süre sonra suçsuzluğu anlaşıldığından serbest bırakıldı ve Topkapı'nın Kefeli mahallesindeki Surp Nigoğayos kilisesinde Türkiye Ermenilerinin ilk matbaasını kurdu (1567). Bu matbaa, 1483'de Yahudi Raffi Gerson tarafından İstanbul'da kurulan ilk batbaadan sonra ikinci geliyordu. Tokat'lı Apkar burada 1567-69 arasında 5 kitap bastı. Bunlar Türkiye'de basılan ilk Ermenice kitaplardır.[3] Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde İstanbul'dan sonra Mıgırdiç Khrimyan Vartabed *(daha sonra Türkiye Ermenileri İstanbul patriği ve Gatoğigos)* tarafından Van *(Varak Manastırı)* ve Muş *(Klak Manastırı)* kentlerinde matbaalar kuruldu (1855-1862).

Apkar Tıbir'den sonra İstanbul'da ikinci Ermeni matbaası, ünlü düşünür ve tarihçi Eremya Çelebi Kömürcüyan tarafından Kumkapı'nın Kadırga semtinde kuruldu. Ancak bu matbaanın ömrü kısa oldu (1677/78), iki kitap basıldıktan sonra kapandı.[4]

Aynı yıl Merzifonlu Krikor tarafından, Eremya Çelebi'nin yazıları örnek alınarak yeniden dökülen yazılarla kurulan üçüncü matbaa, varlığını 45 yıl sürdürüp 14 çeşit kitap bastı (1698-1734).[5] Bir anlaşmazlık sonucu işbirliği yaptığı Merzifon'lu Krikor'dan ayrılan İstanbul'lu Asdvadzadur Tıbir, 1699'da kendi adına bir matbaa kurdu. Asdvadzadur'un ölümünden sonra (1748) oğulları Ohannes, Minas ve Harutyun, 26 yıl faaliyetlerini sürdürdüler (1750-76). Bu tarihten sonra matbaa, Abuçehli Ohannes Arabyan'a geçti.

Sarkis Tıbir ve oğlu Mardiros Sarkisyan ile torunları Sırabyon ve Sarkis 1701-58 arasında kendi matbaasında 38 kitap bastılar.[6] Bu arada 1730'dan başlayarak İstanbul'da kitapçı dükkânları açılmaya başlandı. Bunlardan ilki Asdvadzadur Tıbir'in kitaplarını

Anadolu'da ilk matbaayı Van'da kuran Mıgırdiç Khrimyan (sonradan İstanbul Patriği ve Eçmiadzin Gatoğigosu).

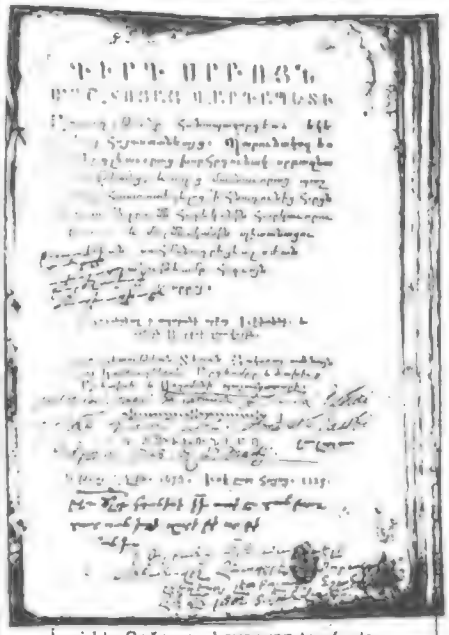

İzmir'de Soğomon Levonyan tarafından 1676'da basılan bu ilk Ermenice kitap, "Kirk Sırpuyn Maşdotsa Vartabedi" (Aziz Maşdots Vartabedin kitabı) adını taşımaktadır /Viyana Mıkhitarist Manastırı Kütüphanesi/.

satan Erzurumlu Manuk'un kitaphanesiydi.[7]

Bundan sonra sırasıyla Sivaslı müzehhip Parseh ve Hagop kardeşlerin 1735'te açtıkları matbaa 5 yıl sonra sahiplerinin ölümü üzerine Parseh'in oğulları, Kapriyel, Sarkis Asdvadzadur ve Mikael'e geçti; burada 1736-55 arasında 6 kitap basıldı. Bu dönemde basılan kitaplarda taşbasması resimlerin yer almaya başladığı görülür.[8] 1734-46 arasında ise Trakyalı Apraham 10'u aşkın kitap bastı.[9] 1766'da Hovhannes ve Hagop tarafından açılan matbaada ilk kez ünlü hurufat dökümcüsü Boğos'un adına rastlanmaktadır. (Hovhannes'in oğlu olan Boğos, daha sonra Arabyan veya Araboğlu soyadıyla anılmaya başladı).

Burada 1769'a kadar 7 kitap basıldı. Stepanos Bedrosyan'ın matbaasında 1770-92 arasında 8 kitap basıldı.[10] Ohannes ve oğlu Boğos 1777'de Asdvadzadur Tıbir'in matbaasının bir bölümünü satın alarak 1796'ya kadar birlikte çalıştılar. Ohannes'in ölümünden sonra Boğos Arabyan, oğulları ile birlikte faaliyetini 1841'e kadar sürdürerek 150 kitap bastı. 1792'de Kumkapı'da Meryemana Kilisesi'nde kurulan matbaa 1825'e kadar varlığını sürdürdü. Ohannes Mühendisyan, 1840-73 arasında birçok Ermenice ve Rumca kitap bastı. Bütün bu adlarını saydığım kişiler, 16., 17., 18. ve 19. yüzyıllarda İstanbul'da faaliyette bulunmuş en eski Ermeni matbaacılarıdır.

Matbaa ve Kitap Sayıları

Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde, 1567-1923 arasında İstanbul'da kurulan 131, taşrada 63 Ermeni matbaasında Ermenice ve Ermenice yazılarla Türkçe basılan gazete ve dergi sayısı 598'dir. Bugüne kadar Venedik ve Viyana Mıkhitarist Manastırları Kütüphanelerinde, Erivan'daki Aleksandr Miasnikyan Halk Kütüphanesi'nde, Mesrob Maşdots Yazma Eserler Kütüphanesinde ve Ermenistan Sanat ve Edebiyat Müzesi Kütüphanesi'nde yaptığım çalışmalarla, İstanbul'da basılmış Ermenice kitapların ancak 1850'ye kadar gelenleri, yani 283 yılda basılmışları tespit edebildim. Bunların sayısı 525'tir ve 14'ü tarihsizdir.

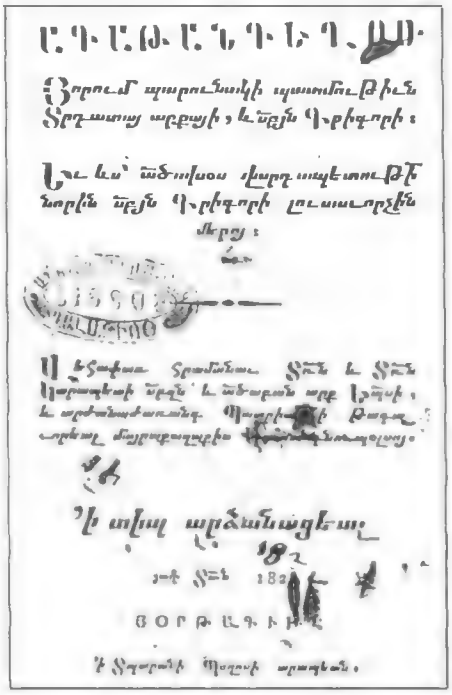

Boğos Arabyan tarafından Ortaköy'deki matbaasında 1824'te basılan *Akatankeğos* adlı Ermenice kitap.

Boğos Arabyan tarafından Ortaköy'deki matbaasında 1826'da Ermeni alfabetik düzene göre basılan *Farsça Sözlük*.

Basılan kitaplar arasında Ermenice ve Ermenice yazılarla Türkçe din, kilise, dil, tarih, coğrafya, edebiyat *(Roman, şiir, mizah, tiyatro oyunu)*, çocuk eğitimi, gezi notları, mantık, felsefe, antoloji, biyografi, sözlük, anı, takvim salname, her türlü ders kitabı gibi telif ve çeviri binlerce eser yeralmıştır. Venedik ve Viyana'da Osmanlı Türkiyesi sınırları içinde basılan Ermenice yazılarla Türkçe kitap, gazete ve dergilerin sayısı 1000'i bulmaktadır. Türk tarihi ve edebiyatı bakımından büyük önem taşıyan yayınların büyük bir bölümü bugün Venedik ve Viyana Mıkhitarist Manastırları kütüphanelerinde bulunmaktadır. İstanbul'daki Ermeni matbaaları Türkçe gazete ve dergiler de basmıştır.

Aydınlarımızın yararına sunduğum aşağıdaki sayılama cetveli, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti İstanbul'da ve taşrada bulunan öbür il ve ilçelerde faaliyette bulunan Ermeni matbaaları ve bu matbaalarda basılan Ermenice gazete ve dergilerin sayısını içermektedir. Cetvelde belirtilen rakamlar, bu alanda yaptığım ayrıntılı araştırmaların sonucu olarak oldukça sağlıklı ve gerçeğe çok yakındır.

Sultan II. Mahmud tarafından Boğos Arabyan'a feste taşıması için özel olarak verilen "Matbuat" nişanı.

Türk Matbaacılığına Katkıda Bulunanlar

Osmanlı uyruklu Ermenilerin, özellikle 3 Kasım 1839'da ilân edilen Gülhane Hatt-ı Hümâyûnu'ndan hemen sonra başlayarak Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar, matbaacılık alanında, yoğun bir biçimde sürdürdükleri çalışmaların, ülkenin fikir hayatına, eğitim ve öğretimine, Türk matbaacılık sanayiinin, yayıncılığının ve kitapçılığının gelişmesine ve genellikle Osmanlı aydınlarının devrimciliğe yönelik her türlü hareketlerine çok büyük katkısı olmuştur. Bu gerçeği kanıtlayan birkaç belge üzerinde durmadan geçemeyeceğim. 1839-1824 döneminde Osmanlı Türkiyesi'nde matbaacılık ve yazı sanatının hareketlenmesi ve gelişmesinde önemli payı olan bazı seçkin kişilerin yaşamı ve faaliyetleri hakkında kısaca bilgi vermek istiyorum.

BOĞOS ARABYAN veya ARABOĞLU: Matbaacı ve hurufat dökümcüsü. 1742'de Eğin'in Abuçeh köyünde doğmuş ve 1835'te İstanbul'da ölmüştür. Matbaacı Ohannes Asdvadzaduryan'ın oğludur. Sultan III. Selim devrinde küçük yaşta babası ile birlikte İstanbul'a gelip Ayazma mahallesinde oturmaya başladı. Babasından matbaacılığı öğrendikten sonra, ilk başta babasıyla, da birlikte 70 yıl bu alanda çalışarak Türkiye'nin en ünlü matbaacısı durumuna geldi ve Türk matbaacılığının gelişmesinde büyük katkısı oldu.

Arabyan, önceleri babasının matbaasında çalıştı (1766-1769), kısa zamanda matbaacı ve hurufat dökümcüsü olarak ün yaptı. Gürcü kralı II. Heraklius'un daveti üzerine Tiflis'e gitti (1770), Gürcü yazılarını döküp hazırladı, matbaa kurdu ve Gürcüce kitaplar bastı. Oradan Eçmiadzin'e geçip, kurulmakta olan ilk matbaanın gelişmesine yardımcı oldu. İstanbul'a dönen Arabyan, ilkin Ohannes ve Boğos adı altında bir matbaa açtı (1777). Burada Türkçe nesih ve ta'lik yazıları türetti, bu yazılar ileride *"Araboğlu"* adıyla anıldı. Sultan II. Mahmud matbaayı ziyaret edip yapılan çalışmaları takdirle izledi ve bir beratla Arabyan'ı Takvimhane-i Âmire'nin yöneticiliğine atadı (1816). Bu arada ilk kez kendisine, serpuşunda pirinçten "Matbuat Nişanı" taşıma imtiyazı verildi. Çelik ta'lik hurufatın kalıplarının dökümü işinin Araboğlu Boğos'a

Arabyan Matbaası'nda basılan Ermeni harfleriyle Türkçe *Takvim-i Vekayi* gazetesinin 15 Zilkade 1255 (20 Ocak 1840) tarihli 1. sayısı.

ՀԱՅՏԱՐԱՐ ԳԻՐ ԼՐՈՅ ·
ՄԵԾԻ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՆ ՕՍՄԱՆԵԱՆ

Arabyan Matbaası'nda 1832 yılında basılmaya başlanan *Haydarar Kir Lıro Medz-i Derutyanın Osmanyan* adlı Ermenice gazetenin 10 Mart 1841 tarihli 30. sayısı.

ve oğulları Asadur ve Kalust'a bir beratla verildi. Bu sayede birkaç ay içinde ta'lik hurufatla da kitap basılabildi."[11]

1820'de kendi adına yeni bir matbaa kuran Arabyan, Takvimhane-i Âmire'de ilk Türkçe gazete Takvim-i Vekayî'yi (1831) ve bu gazetenin Ermenicesi olan Lıro Kir Medz i Derutyanın Osmanyan'ı (1832) bastı. Takvimhane'nin hurufat kalıpları Araboğlu'nun Ortaköy'deki dökümhanesinde hazırlanıyordı. Bu durum I. Meşrutiyet'in ilânına kadar sürdü (1876). Yeniçeri ayaklanmaları sırasında (1826), şehirden uzaklaşmak için Arabyan, Ortaköy taş Merdiven mahallesine yerleşerek bir matbaa kurdu, oğullarıyla birlikte burada ölünceye kadar çalıştı. Arabyan'ın 95 yaşında ölümünden sonra, oğulları Asdvadzadur, Kevork, Kalust ve Simeon Arabyan kardeşler, matbaanın yandığı 1853'e kadar çalışmalarını sürdürdüler. Yangından sonra da matbaanın Türkçe yazı kalıplarını Bahriye Nezareti'ne devrettiler. Arabyan matbaasında, 150 kadar gazete, dergi ve kitap basılmıştır.

OHANNES MÜHENDİSYAN: müzisyen, hakkâk, kuyumcu, matbaacı ve hurufat dökümcüsü. 21 Şubat 1810'da İstanbul'un Samatya semtinde doğan ve 17 Kasım 1891'de ölen Mühendisyan, Sultan II. Mahmud'un hassa mimarı Krikor Balyan'ın yardımcılarından mühendis Kevork'un oğludur. İlk öğrenimini Samatya Ermeni okulunda yaptı. Sesi güzel olduğundan küçük yaşta Kuzguncuk Ermeni Kilisesi'nde muganniIik yaptı, kilise müziğini ve notalarını öğrendi, bir İtalyan'dan piyano dersleri aldı. 15 yaşındayken bir kuyumcu yanına girerek kısa bir süre içinde zanaatın her türlü inceliklerini kavradı ve işverene ortak oldu. Bir ara Takvimhane-i Âmire'de çalıştıysa da (1831) maaşının yetersizliğinden ayrılıp Çuhacı Hanı'nda kendi başına sadekâr olarak çalışmaya başladı ve çok geçmeden Amira'ların ve kalburüstü Ermeni ailelerinin kuyumcubaşısı oldu. Daha sonra büyük bir ilgiyle hurufat dökümcülüğüne ve matbaacılığa yönelen Ohannes Efendi, Hassa Mimarı Ohannes Severyan'ın teşvik ve maddî yardımlarıyla Üsküdar'da bir matbaa kurdu (1839). Burada 8 puntoluk Ermenice yazıların çelik kalıplarını yaptı. Bu arada kendilerine tahsis edilen Cemaran Okulu'nun matbaasında 1840'a ait Ermenice takvimi 100.000 adet bastı (Kasım 1839). 1842'de Takvimhane-i Âmire'nin yöneticiliğine atanıp Osmanlıca ta'lik yazıların dökümü ve hazırlanmasıyla görevlendirilince, matbaasıyla Çukur Çeşme Hanı'na taşındı ve orada hâkkedip döktüğü ta'lik yazılarıyla *Risale-i İtikadiye*'yi dizip bastı.

Rafael Kazancıyan'dan sonra Mühendisyan, Amerika'dan getirttiği birçok makine ve gereçler-

Devrin basınında "Türklerin Gütenbergi" olarak nitelendirilen Ohannes Mühendisyan Efendi.

le geliştirdiği matbaasında Darbhane-i Âmire tarafından sipariş edilen 5000 kuruşluk, 1000, 500, 250'lik *"Faizli"* kaimeleri bastı (1844). Aynı yıl Tabhane-i Âmire'de yaptığı Celî ta'lik yazılar için 10.000 kuruş atiyye ile ödüllendirildiği Hazine-i Evrak'ta rastladığım bir belgeden anlaşılmaktadır.[12] Daha sonra Paris'ten birçok yeni makine ve gereç getirerek Galata'da Surp Krikor Lusavoriç kilisesinin karşısında kârgir, tam teşekküllü bir matbaa kurdu (1856). Bu yeni makinelerle Mihran Düz Bey'in türettiği Osmanlı konsolidlerini (26 Mayıs 1856), 1000 ve 100'er liralık "Tahvilât-ı mümtâze"leri (1857), Gümrük Emini Mıgırdiç Cezayirliyan Efendi tarafından kendisine verilen resmî evrak ve cetvelleri bastı. Kâğıt paralarının hükümetçe alınan bu kararla tedavülden kaldırılması üzerine, bu işler için getirtilen makine ve gereçler artık işe yaramayınca Mühendisyan, birikmiş borçları yüzünden matbaasını kapatmak zorunda kaldı. Bu olaydan sonra Mühendisyan, ünlü hattat Rumeli Kazaskeri Mustafa İzzet Efendi'ye (1801-1876) başvurarak ondan nesih yazı örnekleri aldı ve onların çelik erkek kalıplarını hâkketti. Böylece Osmanlı dönemi matbaacılığında kullanılan yazılar da Sultan Abdülaziz devrinde son biçimini almış oldu.

Mühendisyan'ın döktüğü yazı kalıpları, Latin harflerinin kabülüne kadar kullanıldı. Kendi nesih yazılarıyla bir Türkçe şiir kitabı basıp devrin ricaline sununca, Sadrazam olayı takdirle karşıladı ve Mühendisyan'a *"Böyle şâhâne bir hatıra bırakılmasına sebep olmanızdan çok memnunum, milletçe size müteşekkir olmalıyız"* dedi. Bundan sonra hükûmetin desteğiyle Kadıköyü'ndeki evinin bahçesinde bir dökümhane kuran Ohannes Efendi, burada hurufat kalıplarıyla birlikte *"Varaka-i Sahihe"* adlı pulların kalıplarını hazırladı. Bu kalıplar o devirde Avrupa'da hazırlananları geride bırakacak nitelikte idi. 76 yaşındayken 16 punto nesih (1886), 79 yaşındayken 6 punto

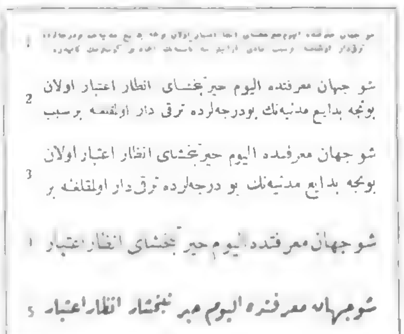

Ohannes Mühendisyan'ın hâkkedip döktüğü Arap harfleriyle Türkçe yazılardan örnekler: 1. 1-6 punto nesih; 2. 2-12 punto nesih; 3. 3-16 punto nesih; 4. 4-24 punto nesih; 5. 5-24 punto rık'a.

nesih (1889) ve 81 yaşındayken de, yani ölümünden birkaç gün önce, elyazısı şeklinde 24 punto rık'a (1891) yazısının çelik erkek kalıplarını hâkketti. Bunlar ileride *"Mühendisyan"* adıyla anıldı. Beyoğlu'ndaki evinde bir dökümhanesi bulunan Mühendisyan, bir yıl kadar da Kirkor Rafaelyan'la işbirliği yaptı (1882-83). Türkçe yazıların dışında, çeşitli tarihlerde 11, 8, 14, 18 punto majüskül ve miniskül 14 çeşit Ermenice yazı ve müzik notalarının erkek ve dişi kalıplarını hâkketti (1846-1855). Her konuda çok sayıda Ermenice, birkaç çeşit de Rumca kitap (1840-1873) ve gazete (1853-1863) bastı.

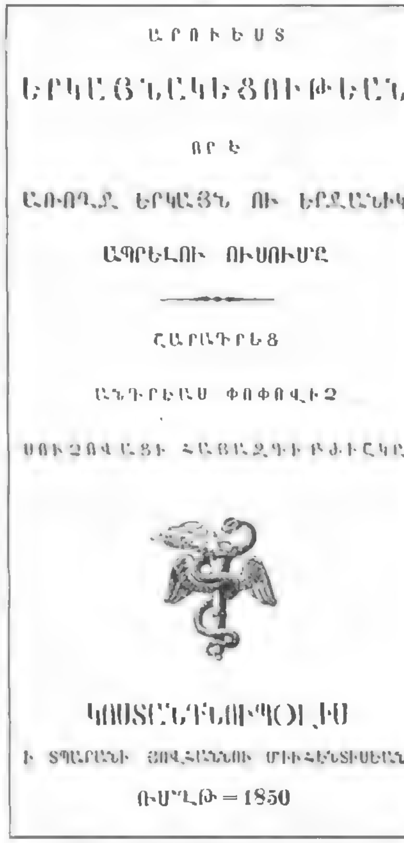

ԱՐՈՒԵՍՏ

ԵՐԿԱՅՆԱԿԵՑՈՒԹԵԱՆ

ՈՐ Է

ԱՌՈՂՋ ԵՐԿԱՅՆ ՈՒ ԵՐՋԱՆԻԿ

ԱՊՐԵԼՈՒ ՈՒՍՈՒՄԸ

ՀԱՐԱՆՏՐԵՑ

ԱՆԴՐԵԱՍ ՓՈՓՈՎԻՉ

ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼԻՍ

Ի ՏՊԱՐԱՆԻ ՅՈՎՀԱՆՆՈՒ ՄԻՀԵՆԴԻՍԵԱՆ

ՌՄՂԹ = 1850

Mühendisyan Matbaası'nda 1850'de basılan *Sağlıklı, Uzun ve Mutlu yaşama öğreniminden Kaynaklanan Uzun Ömürlülük Sanatı* adlı Ermenice kitap.

Hâkkedip döktüğü Osmanlıca yazılardan güzel bir albüm derleyerek, Maliye Nazırı Mahmud Celâleddin Paşa aracılığıyla padişaha sunan Mühendisyan, 4. sınıf Mecidî ve Sanayi-i Nefise nişanlarıyla taltif edildi. Öldüğünde, basın mensupları ondan övgüyle söz ederek, *"Türklerin Gutenbergi"* diyebilecek kadar onu yücelttiler. Klişecilik dalının temelini oluşturan *"galvano"*, *"stereotip"* ve *"çinkografi"* usullerini Türkiye'de ilk uygulayan gene Mühendisyan Efendi'dir.

HAÇİK KEVORKYAN: Matbaacı ve harf dökümcüsü. 1850'de İstanbul'un Balat semtinde doğan ve 6 Temmuz 1932'de ölen Kevorkyan, Amasyalı terzi Kevork'un oğludur. İlk öğrenimini Balat'ta Horenyan İlkokulu'nda yaptı. 14 yaşındayken Vezirhan'da hurufat dökümcüsü Dikran Aslanyan'ın işyerinde çalışmaya başladı. 10 yıl sonra işi kendi üzerine devraldı (1880). Kevorkyan, kısa

zamanda yeteneğini ortaya koyarak 11 türlü harf türetti ve bunların kalıplarını hazırladı. Araboğlu harflerinin bir bakıma tamamlayıcısı sayılan ve uzun süre Türk matbaalarında kullanılan bu yazılardan bazıları şunlardır: Nesih (8, 12, 24 punto) harekeli (18 ve 36 punto), rık'a (18 punto), kûfî(16 punto). İşyerini Osman Bey'in matbaasına, oradan da Bâbıâli'ye taşıdı. Bir süre Sanayi-i Nefise Okulu'nda (*Güzel Sanatlar Akademisi*) çalıştı (1895-1896). II. Meşrutiyet'ten sonra Reşadiye'deki İkdam Hanı'nda, son olarak Cağaloğlu Yokuşu'nda işyeri kurdu. Devrin matbaacılık sanatında önemli yeri olan Haçik Efendi'nin türettiği estetik harflerden başka Ahmed Mithat Paşa'nın önerisiyle 2200 parçadan oluşan Osmanlıca alfabeyi 1600 parçaya indirdi. Bunun üzerine Sultan II. Abdülhamid ve V. Mehmed Reşad tarafından nişanlarla taltif edildi (1880). Cumhuriyet'in ilânından sonra da "Maarif Madalyası" ile ödüllendirildi (1923).

30 Temmuz 1899 tarihli *İkdam* gazetesi, 16 punto yeni çeşit hurufatın hazırlandığını bildirerek, harflerin ana kalıplarının yapımının ne denli zor iş olduğunu ayrıntılı bir biçimde anlattıktan sonra bu yeni harflerin, Türk matbaa hurufatının mucidi Mühendisyan Efendi'nin halefi Haçik Kevorkyan tarafından hazırlanmış olduğunu belirtmiştir. İkdam kendi ve okurlarının adına 16 puntoluk yeni hurufat için Haçik Kevorkyan'a alenen teşekkür etmeyi bir borç bilmiş ve şunları eklemiştir: *Ülkemizin sanat gelişimine katkıda bulunanlar, her zaman böyle bir takdire lâyıktırlar. Bu katkı aynı zamanda, bilime ve sanata da hizmet sayıldığından, Haçik Efendi'nin eseri yine takdire lâyıktır. İnşallah Kevorkyan Efendi'nin bu sanat faaliyeti devam eder ve bu sayede bizim matbaacılık sanatımızın zorunlu gerekleri giderilir".*

RAFAEL KAZANCIYAN: Türkiye'de ilk kâime'yi (kâğıt Para) basan Rafael Kazancıyan olmuştur

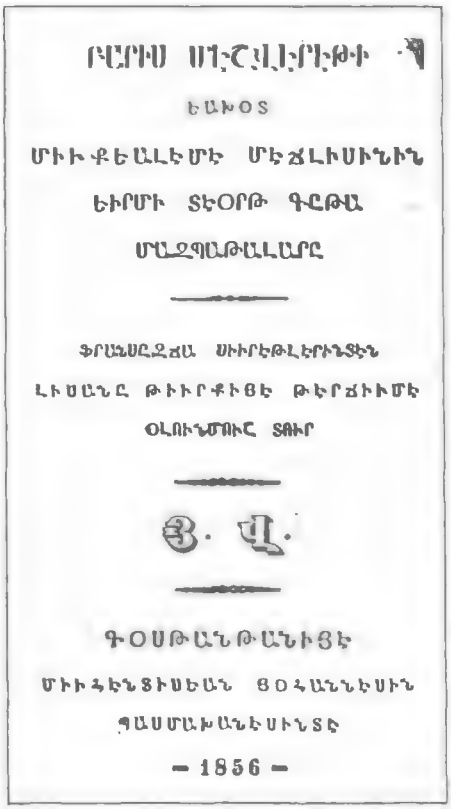

Mühendisyan Matbaası'nda Ermeni harflerle Türkçe basılan *Paris Meşvereti Yahut Mükâleme Meclisinin Yirmi Dört Kıt'a Mazbataları* (1856).

(1842). Mekteb-i Bahriye'de litografya harita kalıplarının kazınması hizmetinde bulunan Rafael, yeni Kâvaim kalıplarının hâk, tabı ve bastırılması için Darbhane-i Âmire'de de başarılı hizmetler verdiğinden benzerleri arasında iftihar ve teşvik olmak üzere kendisine bir adet Nişan-ı Âli verilmesi hakkında irade çıkarmıştır.[13]

Mühendisyan'ın ölümünden sonra Agop Mateosyan da yeni Türkçe harfler dökerek kalıplar hazırladı. Bu kişilerden başka, 19 yıl Paris'te kalıp bir matbaa kuran ve 73 çeşit Ermenice yazı türeten Canik Aramyan İstanbul'a döner dönmez Matbaa-i Âmire'nin yöneticiliğine getirildi (1865). Türkiye'de basılan duvar takvimleri matbaacı Kevork Zartaryan'ın buluşudur. Çeşitli dillerdeki duvar takvimlerini ölünceye kadar (30 Mayıs 1880) basan Zartaryan, ayrıca Osmanlı Devletinin renkli ve çok büyük boyutta 24 parçadan oluşan haritasını da yapmıştır. Sigara kâğıdı baskıcısı Garabed Biberyan *"Pera"* adlı haritalı sigara kâğıdının bulucusudur. İstanbul'da ilk kez gazetesinde Avrupa ticarî firmalarının reklâmını yayınlayan Misak Koçunyan (Kasim) olmuştur. Gütemberg Matbaası sahibi Yervant Mısırlıyan ve ortağı, ilk kez fasikül halinde kitap yayınlama sistemini bulmuş ve bunu istanbul'da uygulamıştır. Tateos Divitçiyan, ilk Bulgarca yazıların hakâkı ve dökümcüsüdür. Ayrıca kendi buluşu olan yazılarla birçok Bulgarca kitap basmıştır.

Matbaacılıkta İlk Sendikalaşma Hareketleri

Ermeni matbaacıları tarafından İstanbul'da Şirket-i Mürettibiye (1880, kurucusu A. Mavyan), Mürettipler için Tasarruf Sandığı, Osmanlı Matbaa İşçileri Meslek Birliği (Kurucusu Karekin Gozikyan), Osmanlı Teşrik-i Mesai Cemiyeti (Kurucusu Püzant Bozacıyan) gibi sendikal basım örgütleri de kurulmuştu.

Bunlardan en önemlisi Osmanlı Matbaa İşçileri Meslek Birliği idi. Kafkasya'dan Karekin Gozikyan adında bir sosyal demokrat, İstanbul'a gelerek bu birliği kurdu.

Ünlü matbaacı ve harf dökümcüsü Haçik Kevorkyan.

Gozikyan, Kafkasya'nın işçi sınıfındaki faaliyetleriyle ve bazı yayınlarıyla tanınmıştı. Türk ve Ermeni matbaa işçilerini toplantıya çağırarak onlara bu birliğin önemini anlattı ve kabul edilen tüzük, Kilikya matbaasında basılıp

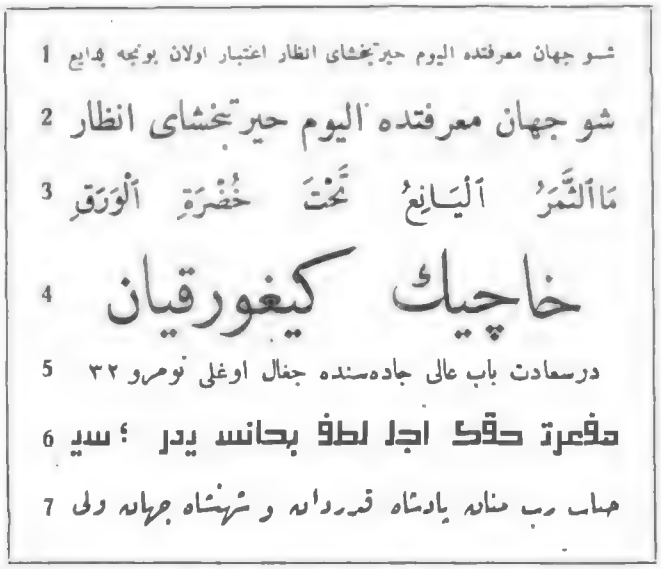

Haçik Kevorkyan'ın hâkkedip döktüğü Arap harfleriyle Türkçe yazılarından örnekler: 1. Nesih (8 punto); 2. Nesih (24 punto); 3. Harekeli (18 punto); 4. Nesih (36 punto); 5. Nesih (12 punto); 6. Küfi (16 punto); 7. Rik'a (18 punto).

yayınlandı.

Birliğin merkezi Büyük Yeni Han'daydı, ayrıca Bâb-ı Âli'de iki şubesi vardı. Birliğin bütçesi gitgide artmış ve işçilerle işverenler tarafından saygınlık kazanmış bir örgüt haline gelmişti. İş saatleri 10-12'den 8'e inmiş, işçi ücretleri iki katına çıkmış ve birçok anlaşmazlıklar giderilmişti. Birliğin varlığı 31 Mart olayına kadar sürmüştür (1909).

İstanbul'daki Ermeni Matbaacılar ve Faaliyet Süreleri

Asdvadzadur Tıbir'den sonra, I. Dünya Savaşı'nın başına kadar Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde başlıca Ermeni matbaacılar ile kendi adlarını taşıyan matbaalarının faaliyet süreleri kronolojik olarak şöyle sıralanabilir: Sarkis Tıbir (1703-21), Diratsu Kevork (1705), oğlu Mardiros Tıbir (1721-52), Bedros Ladinatsi (1704-12), Tokat'lı Sarakis Vartabed, Sıvas'lı Parseh ve Agop Kardeşler (1735-40), oğulları Sarkis ve Mikael (1740-76), Kapriyel Tıbir Parsehyan (1745-50) Trakya'lı Apraham Tıbir (1737-46) Çınçin Ohannes Asdvadzaduryan (1746-67), Eğin'li Stepanos Bedrosyan (1750-76; oğlu Boğos'la 1776-90), Ohannes ve Boğos kardeşler (1766-69), Ohannes ve oğlu Boğos Asdvadzaduryan (1777-90) Mıgırdiç Amira Miricanyan (Kumkapı Fıçıcı sok. 1790-1805), Mateos Tıbir (Balat, 1800-25), Boğos Ohannesyan (Kürkçü Han, 1799-1819), Abuçeh'li Boğos Arabyan (Ortaköy, Kürkçü Han, 1820-35), Arabyan kardeşler (Ortaköy, 1836-53; Gedikli Mustafapaşa Hanı, 1855), Boğos Ohannesyan veya Arabyan (Ortaköy, 1777-1826), Eğin'li Antreas Vartabed Narinyan (Kumkapı Surp Asdvadzadzin Katedrali, 1817-25), Apraham Amira Terziyants (Bayazıt Hasanpaşa Hanı, 1824-26), Ohannes Mühendisyan (Çuhacı Han, Üsküdar, Galata, Kadıköy, Beyoğlu, 1839-91), Harutyun Minasyan (Vezir Hanı, Asmaaltı Çamlı Han, 1860-71), A. Cevahirciyan (İmam-ı Ali Hanı, 1844-65), Garabed Ütücüyan (Çinili Han, Galata, 1855-83), Ohannes Markaryan (Üsküdar, 1853) Harutyun (Artin) Papazyan (Ceridehane, 1853-79), Tahmizciyan (Emirler Hanı, 1854-62), Ohannes Çamurcuyan Deroyents (Vezir Hanı, Kebeci Han, Aşir Efendi Hanı, 1854-88), Mıgırdiç Vartabed Khrimyan (Üsküdar, 1855; Van, 1858-62; Muş, 1863), Tateos Divitçiyan (Vezir Hanı, Fener/Haliç/Kiremit Mahallesi, 1856-79), Rupen Kürkçüyan (Fincancılar Yokuşu - American Board Neşriyat Bürosu/Bible House/nun yerinde, Galata, 1857-77), Arşak Agop Boyacıyan (Vezir Hanı, Galata, Amerika Hanı, 1872-77), Kevork Zartaryan (Sultanhamam nu. 12-14, 1870-87), Bedros Cezveciyan (?-1882), Harutyun Markaryan (Kürkçü Han, Yıldız Hanı, Ölü Çıkmaz Hanı 1870-78), Vahram Markaryan (1880-1911), Samuel Bardizbanyan (Yusufyan Hanı, nu. 12, 1873-1912), Simeon Mikaelyan (Büyük Yeni Han nu. 10, 1874-78), Yeğya Dındesyan (Yusufyan Hanı nu. 17, Bahçekapı Esatefendi Hanı nu. 13, 1872-82), Garabed Keşişyan (1875-1910) Hımayak Timaksyan (Yenikapı, 1875-81), Mikael Sarıyan (Mercan, Örücüler Camii Rüşdü Efendi Hanı, Babıâli Cad. nu. 38, 1869-1902), Aram Aşçıyan (Sümbüllü Han, nu. 35, Yusufyan Hanı nu. 15, 1878-83), Ohannes Manukyan (Aşirefendi Hanı, Ebüzziya Matbaası, Galata Şehsuvar sok. nu. 37, 1877-95), Karekin Bağdadlıyan (Sultanhamam cad. nu. 14, Sirkeci nu. 18, Salkım Söğüt nu. 41, 1880-96), Serviçen Çakıryan (Rasimpaşa Hanı, Fındıklıyan Hanı, Haseki Hamam sok. Sultan Hamam Hoca Han cad. 1880-1912), Dikran Civelekyan(1881-1912), Nişan Berberyan (Eski Zabtiye, İkdam Han, 1882-1907), Stepan Damadyan (Galata Noradunkyan Hanı, 1883-89), Ohannes Tolayan (Beyoğlu Şişli sok. nu. 5 (1884-89), Onnik Parsehyan (Galata Perşembe Pazarı Saksı Hanı, Galata Perşembe Pazarı

Türkiye'de ilk matbaacılık sendikasının kurucusu Karekin Gozikyan.

Gülzade Han nu. 7, 1888-1909), Sahak Nigoğosyan (Sağır Han, Fincancılar, Sümbüllü Han, 1885-89), Karekin Parsehyan (Galata Perşembe Pazarı Gülzade Han nu. 7 1909-?), Kasbar Kayseryan (Babıâli cad. nu. 25, 1888-90), Krikor Kayseryan (Babıâli cad., 1899-1903), Ohannes Ferid Kayseryan (Bâbıâli Cad. No: 54, ?-1909), Nerses Aramyan (Agopyan Hanı, Mahmudpaşa Kürkçü Han nu. 26, 1879-98), Takvor Sancakcıyan (Beyoğlu Halep Çarşısı, Babıâli İkdam Hanı nu. 38, 1891-1912), Mihran Papazyan (Sümbüllü Han nu. 12, 17, 21, 18. 19. 21, 1891-99), Rokos Sakayan (Galata Halilpaşa Hanı, Kurşunlu Han No. 4-7 1892-1911), Vahram ve Hraçya Der-Nersesyan kardeşler (Sultanhamam, Mesadet Hanı nu. 2-3, Sirkeci Ralli Hanı, 1901-12), Mihran Mardirosyan (Babıâli cad., 1903-09), Onnik Arzuman (Agopyan Hanı, 1908-12), Misak Koçunyan (1908-?), Arşak Garoyan (Babıâli İkdam Hanı, 1908-12), Hovnan Palakaşyan (Molla Taş, Büyük Yeni Han nu. 55, 1901-12), Dikran Doğramacıyan (Paris 18, Rue des Gobelins, İstanbul Molla Taş, 1894-1912), Ohannes Aznavor (Babıâli, cad nu. 48, 1908-12), Yervant Mısırlıyan ve Kapriyel Ohannesyan (1902-12), Merujan Barsamyan (Galata Cami Kapısı nu. 9, 1909-15), Adom Şahen (Beyoğlu Yeni Çarşı nu. 52, 1909-15), Mesrob Resimci ve Apik Vanlıyan (Molla Taş nu. 16, 1909-15), Vağinak Sımpat Pürad (Çemberlitaş, Molla Taş, Beyoğlu Ayaspaşa, İstanbul Orhan bey Hanı nu. 25, 1908-15), Hayk Tiryakyan (1911-15), Bedros Nişanyan ve Arşak Babikyan (Molla Taş, 1910-15).

İstanbul'da matbaaların yanısıra, ünlü Ermeni harf dökümcüleri ile dökümhanelerinin faaliyet süreleri de kronolojik olarak şöyle sıralanabilir: Krikor Rafaelyan (Cağaloğlu cad. Setyan Hanı, Kahire, 1846-1911), Ohannes Mühendisyan (1839-91), Haçik Kevorkyan (Vezir hanı Bâbıâli, Reşadiye İkdam Hanı, Cağaloğlu cad. nu. 34, 1870-1915), Agop Dzerunyan (Galata, Beyoğlu Bâbıâli cad., İkdam Hanı, Sofya, İstanbul'da Şark Hanı, Galata Perşembe Pazarı, 1896-1908), Mihran Dökmeciyan (Çemberlitaş, Bâbıâli, Sultanahmet Mekteb-i Sanayi, Meserret Oteli karşısı nu. 1, ?-1909), Hovsep Kavafyan (Kürkçü Han, 1860-92), Hovsep Kavafyan (Kürkçü Han, 1860-92), Canik Aramyan (Paris, Marsilya, İstanbul Mısır Çarşısı yakınında Camlı Han Çakmakçılar, Uzun Çarşı sok. Şerifpaşa Hanı nu. 13, Çakmakçılar Agopyan Hanı nu. 12-16, 1859-79).

[1] Lapcinciyan, T., *Dib u Dar*, İst., 1912
[2] A.g.e
[3] Zarphanelyan, K., *Badmutyun Haygagan Dıbakrutyan Dıbakrutyan (Ermeni Matbaacılığı Tarihi)* Venedik, 1895, s. 47-48
[4] Gorgodyan, K., *Hay Dıbakir Kirk, Gosdantnubolsum (İstanbul'da Ermenice Basılı Kitap)* Erivan, 1964, s. 28-31.
[5] Marzıvanetsi, *Hayşmavurk* (Azizler Biyografisi, İst., 1730.
[6] Zarphanalyan, K. A.g.e., s.156; Leo, *Haygagan Dıbakrutyun''* (Ermeni Matbaacılığı), Tiflis, 1902, *c.II*, s.120.
[7] Gorgodyan, K., A.g.e. s.80
[8] A.g.e., s. 73-75.
[9] A.g.e., s. 76-80
[10] C.M.İ, 5983, 29 Rebiulevvel 1236 (16 Şubat 1817).
[11] BOA, D.İ., 4623, 17 Şevval 1260 (30 Ekim 1844).
[12] Lapcinciyan, T., *Dib u Dar*, s. 77; BOA H.İ., 757, 22 Zilhicce 1257 (4 Şubat 1842).
[13] BOA, H.İ. 757; 22 Zilhicce 1257 (4 Şubat 1842); Lapcinciyan, T., *Age*, s.77.

Osmanlı Türkiyesi'nde Anadolu'da Ermeni Matbaalarının Bulunduğu Yerler ve Buralarda Basılan Ermenice Gazete, Dergi ve Kitap Sayısı (1565-1923)

Matbaanın Bulunduğu İl veya İlçe	(a)	(b)		(c)
İSTANBUL	131	397		4000'i aşkın
ADANA	8	11		—
ADAPAZARI	2	2		5
AMARA (Trabzon)	—	1		—
AMASYA	2	2		—
ARMAŞ	1	1	15	(1864-1879)
AYNTAB	1	—		—
BAHÇECİK	2	7		—
BURSA	—	2		2
DİYARBAKIR	—	3		—
DÖRTYOL	—	3		—
EDİRNE	1	—		—
ERZİNCAN	1	2		—
ERZURUM	1	8		1
GILMAN	—	1		—
GİRESUN	1	1		1
HARPUT	1	5		1
İZMİR	15	53		—
İZMİT	2	3		—
KARAHİSAR	—	1		—
KARS	1	4		—
KAYSERİ	1	5		—
KONYA	1	2		—
KUDÜS	3	1		131
MARAŞ	1	4		—
MERZİFON	3	5		9
MUŞ	1	4		—
MUNCUSUN	1	1		1
SAMSUN	1	1		—
SİVAS	2	12		2
SİVRİHİSAR	1	1		—
ŞADAKH	—	3		—
TARSUS	1	2		—
TEKİRDAĞ	—	1		—
TOKAT	1	2		—
TRABZON	3	9		7
VAN	5	24		—

(a) Matbaa Sayısı
(b) Basılan Ermenice gazete ve dergi sayısı
(c) Basılan Ermenice kitap sayısı

"Bir Serencam-ı Harb"in Talihsiz Serencamı

ALİ BİRİNCİ

Kitaplar vardır mutlu bir çalışma safhasını takiben doğarlar, hep el üstünde tutulurlar ve hiç yere düşmezler. Üst rafları veya mutenâ köşeleri şereflendirirler. Bazıları ise bu kadar talihli değildirler. Hikâyesi ayrıca kayda değer zahmetli ve ızdıraplı bir çalışmanın semeresi veya çok acı hâtıraların ve birçok çileli günlerin çocuğu gibidirler.

Sözü böyle bir kitaba, İhsan Lâtif (Sökmen) Paşa'nın *Bir Serencam-ı Harb* isimli hâtıratına getirmek istiyoruz. Kitaptan bahsetmeden önce Paşa'nın hayat hikâyesini, ana hatları ile, nakletmek gerekiyor:

Abdüllâtif Efendinin oğlu olarak İstanbul'da, Molla Gürani'de 1873 senesinde dünyaya gelen İhsan Lâtif, Kocamustafapaşa Askeri Rüştiyesinden sonra Kuleli idadisini bitirdi ve 28 Ocak 1896 tarihinde Erkân-ı Harbiye yüzbaşılığıyla Mekteb-i Harbiye'den mezuniyetini takiben Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'de Kuvve-i Umumiye kısmında askerî hayatına başladı. Türk-Yunan Harbi esnasında Alasonya Ordusuna gönderildi (18 Nisan 1897). Harbin sonunda Yunan hududunun haritasını hazırlamakla vazifeli komisyona katıldı ve maaşı 200 kuruş zam ile 600 kuruşa yükseldi. (11 Kasım 1897)

14 Mayıs 1898 tarihinde ise rütbesi kolağalığına terfi ettirildi ve hudud-u Yunaniye Tahkim Komisyonunda vazife verildi. 24 Ekim 1900'de Erkân-ı Harbiye binbaşılığıyla Atina Sefareti Ataşemiliterliğine tayin edildi ve maaşı 900 kuruşa; bilâhere bu vazifede iken rütbesi kaymakamlığa, maaşı 1125 kuruşa yükseltildi. Meşrutiyetin ilânından kısa bir müddet sonra 26 Ağustos 1908 tarihinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesine, 6 Ekim'de ise 3. Ordu 6. Nasliç Fırkasına nakledildi.

21 Kasım'da Mekteb-i Harbiye'de Ordu Teşkilâtı muallimliğine başladı. 7. Ordu Erkân-ı Harb Miralaylığına terfi ettirildi (20 Şubat 1909). Maaşı 1800 kuruştu. 3 Mayıs 1909'da, 31 Mart Vak'asından sonra kurulan Dersaadet Divan-ı Harb-i Örfî Heyet-i Tahkikiyesinde vazife verilenlerden biri de o idi. Kısa bir müddet sonra yine 7. Ordu'daki vazifesine döndü (1 Eylül 1909). Bu arada maaşı 200 kuruş artırıldı. 11 Mayıs 1910'da bu ordunun Erkân-ı Harb başkanlığı uhdesine verildi. Bu vazifesine 15 Ocak'dan itibaren 14. Kolordu'da devam etmeye başlamışsa da 17 Mart 1912'de Erkân-ı Harbiye-i umumiye Dairesi İkinci Şube Müdürlüğüne naklolundu.

Bundan sonra Mirliva rütbesiyle Şark ordusu İkinci Şube Müdürlüğü (29 Nisan 1912); Urmiye Fırkası Kumandanlığı (üçbin kuruş maaşla 31 Kasım 1912'de) Erkân-ı Harbiye-i Umumiye İkinci Şube Müdürlüğü (1 Aralık 1913), 17. Kolordu 34. Fırka Kumandanlığı (dörtbinbeşyüz kuruş maaşla 6 Ocak 1914'de) vazifelerinde bulunmuştur.

İhsan Lâtif Paşa, hayatında bir dönüm noktası olan 9. Kolordu Kumandanlığına 25 Kasım 1914 tarihinde getirmişti. Bundan kısa bir müddet sonra, oniki gün devam eden Sarıkamış Muharebesini takiben, 2 Ocak 1915'de, ekserisi yaralı ve hasta, 300 kadar askerle Rus kuvvetlerine esir düştü. (İhsan Lâtif, *Bir Serencam-ı Harb*, Marifet Matbaası, İzmir, 1925. s.2). Uzun bir yokluktan sonra Mart'ın ilk haftasında Sibirya'daki Çita esir kampındaki günleri başladı (a.g.e, s.39). Bu kamptan 23 Mayıs 1915 Pazar günü firar ederek (a.g.e, s.58) çok zahmetli, tehlikeli ve maceralı bir yolculuktan sonra, Japonya ve Amerika üzerinden dolaşarak, 25 Eylül 1915 tarihinde Sirkeci istasyonuna ayak bastı. Karadan 810 kilometresi yaya ve kısman araba ile, 10996 kilometresi trenle olmak üzere 11806 kilometre ve denizden 10607 mil, yâni ceman 22867 kilometre yol katetmişti. Yolculuk 4 ay, 2 gün sürmüştü. Sirkeci Garından bir arabaya binerek köprüye geçen İhsan Lâtif daha sonra, yeni işlemeye başlayan bir elektrikli tramvayla Bebek'e oradan da ailesinin oturduğu Anadolu Hisarı'ndaki yalısına kayıkla geçti ve dokuz aydır ayrı kaldığı evine kavuştu (a.g.e, s.185).

Kendisine, bir hafta sonra, esaretinin ilk ayında emekliye sevkedildiği haberi ile Altın Liyakat Madalyası aynı anda verildi.

Emekliye ayrılırken kendisine mülkî bir vazife verebileceği tesellisine mazhar olan Paşa 13 Ekim'de (dörtbin kuruş maaşla) Yeniköy Belediye Başkanlığına başladı ve 3 Aralık 1917'de buradan istifa etti.

Mütareke devrinde tekrar muvazzaf sınıfına katılan Paşa askerlik hayatının bu ikinci devresinde ilk olarak Divan-ı Harb-i Örfî âzâlığına getirilmişti (23 Ağustos 1919). Daha sonra Üsera Müfettişliği (14 Aralık 1920) Ümera Divan-ı Harbî riyaseti (26 Ocak 1921) ve Harbiye dairesi Riyasetine (11 Haziran 1921) getirilmiş ve son vazifesinden 1922 Kasım'ında ayrılmıştır. İfade edildiğine göre (Nesrin Moralı, "Çin'de bir Türk Paşası", *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı, 6 Haziran 1976, s.81) kendisine Kuvva-i İnzibatiye Kumandanlığı teklifinde bulunulmuşsa da o kabul etmemişti. Esad Paşa'nın (1875-1932) istifasından sonra Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'nin 5.12.38 tarih ve 644-885 sayılı emri ile İstanbul Müdafaa-yı Milliye Reisliğine getirilmiş, bu sırada muvazzaf sınıfa nakli muamelesi keenlemyekûn sayılarak terhis edilmişti. 25 Kasım 1922'den 15 Mart 1923 tarihine kadar bu vazife-

yi yürütmüştür (Hüsnü Himmetoğlu, *Kurtuluş Savaş'ında İstanbul ve Yardımları,* İstanbul, 1975, C.I, s. 121-122).

Sivil hayatının bu ikinci safhasında Paşa önce İzmir İmar ve İskân Mıntıkası Müdüriyetinde (12 Kasım 1923 - 25 Nisan 1924), bunu takiben İzmir, İstanbul, Trakya Mıntıkaları İskân Müfettişliğinde (25 Nisan-8 Temmuz 1924) bulunmuştu.

Bu vazifede iken 8 Temmuz'da İzmir Valiliğine tayin edildi ve 12500 olan valilik maaşı 3 Ocak 1926'da 15100 kuruşa yükseltildi ve 15 Mart'ta İstanbul mebusu seçilmesi üzerine yerine ertesi günü Manastırlı Kâzım Dirik Paşa getirildi (İhsan Paşa'nın hayatı için *İçişleri Bakanlığı Sicil Dosyaları, no. 1629).*

II. ve III. devre İstanbul, IV-VII. devrelerde ise Giresun mebusu olarak Meslis'te bulunan Paşa 26.12.1955 tarihinde hayata veda etti. Teşvikiye Camiinden kaldırılarak Rumelihisarı kabristanında ebedî istirahat gâhına tevdi olundu (*Cumhuriyet*, No. 11285, 28 Aralık 1955, s.2 Kâzım Öztürk *TBMM Albümü* Ankara, 1973, s. 89).

Çok faal bir askerlik ve memuriyet hayatına sahip olan Paşa yakın tarihimizin şöhret-şiar olamamış bir askeriydi. Ancak, en azından görmezlikten gelinemeyecek bir şahsiyet olduğu da ilk bakışta dikkati çekmektedir. Almanca ve Fransızca kitabete, Rusça ve Rumca tekellüme muktedirdi. Tercüme ve telif eserleriyle de kültürümüzde bir iz bırakan Paşa'nın ilk iki kitabı askerî tarihe dairdir. Künyesini tesbit edemediğimiz *Rus-İran İhtilâfı*'nın yanısıra diğer tercümesi (*Rus Ordusunun Teşkilât-ı Seferiyesine ve Usûl-ü istihkâmiyesiyle Harbine Müteallik Malûmat-ı Mücmelesini Câmidir* Matabaa-i Askeriye, İstanbul, 1330, 198 s. MK.EHT. 1969. A.289), herhâlde muhtevaları, itibariyle olsa gerek, pek fazla dikkati çekmemişlerdir.

Paşa'nın bu yazıyı kaleme almamıza vesile olan *Bir Serecam-ı Harb* (178 s.) isimli üçüncü ve son kitabı ise hâtırat türünden bir eser olduğu için bir alâka görmüş ve önce ihtisaren ve kısmen, daha sonra da aynen ama herhangi bir üslûptan ve usulden uzak bir şekilde neşredilmiştir. Kitap, adetâ çok aceleci ve reddi gerektirecek derekede az emekli bir alâkaya mazhar olmuştur. Kitaba ve sahibine gösterilmiş olan bu nev'iden bir alâkayı, en azından bir okuyucu sıfatıyla, kâbul etmek mümkün değildir.

Kitab ilk defa bazı kısımların ihtisariyle Necdet Öklem tarafından *I. Cihan Savaşı ve Sarıkamış* (İzmir, 1985, 71 s.) isimli kitabın zeyli olarak (128 s+1 harita) basılmış ve ikinci ve alt başlık halinde kapağa ismi *(İhsan Paşa'nın Anıları - Sibirya'da Esaretten Kaçış)* konmuştur. Bu arada eserin dili de büyük ölçüde değiştirilmiştir. Sayın yazar İhsan Paşa'nın kimliği hakkında, resmini koyduktan sonra sadece şu bilgileri veriyor: "Sarıkamış savaşında esir düşen ve kaçarak on ay sonra İstanbula gelen İhsan Paşa'yı Enver Paşa emekliye çıkarmıştı. 1925-1926 yıllarında İzmir Valiliği yapan İhsan Paşa daha sonra Giresun milletvekili oldu" (iç kapağın arka yüzü).

Eserin dili değiştirilirken ismi de bu değişiklikten nasibini almış ve *Bir savaş Serüveni* olmuştur. Bunun yanısıra asıl ismini kitabın herhangi bir yerinde bulmak mümkün değildir. Sayın yazar yeniden neşre değer bulduğu kitabın ismini hiç vermediği gibi yazarının tam ismini (İhsan Lâtif) ve tabiî soyadını da (Sökmen) aramak ve yazmak zahmetini ihtiyar etmemiştir. Kısaca kitaba gösterilen alâka eksik, zahmetsiz ve metodsuz olmuştur. Önce 24 Şubat-29 Temmuz 1919 tarihlerinde *ileri* gazetesinde tefrika edilen ve 1925'de kitap haline getirilen kitap ilk defa 1985'de yâni ilk neşrinden altmış sene sonra bu tarzda bir alâkaya mazhar -daha doğrusu adetâ hedef- olmasından üç sene sonra 1988'de bu defa Kültür Bakanlığının kitapları arasında Burhan Göksel'in sadeleştirmesiyle aynen ve kendi isimiyle (198 s. ve bir harita) yayınlanmıştır. Hakkında derme-çatma bilgiler verilen (s.4) Paşa'nın kitabı bu defa kendi ismine kavuşabilmiştir ama Paşa yine soyadına kavuşamamıştır. Bu arada Ahmet Kemal'in (İLKUL) *Çin Yollarında* (Marifet Matbaası, İzmir, 1928, 326 s) isimli kitabının paşa adına kaydedilmesi *Türkiye Bibliyografyası,* İstanbul, 1939, C.II, s. 711) bizi de günlerce peşinden koşturan bir başka talihsizlik örneği olmuştur. Yeri gelmişken ifade edelim ki bu sonuncu kitap da Necdet Öklem'in (sadeleştiren) aynı cinsten alâkasına uğrayan bir başka kitabtır (*70 yıl evvelki Çin Türkistanı* Ahmet Kemal'in Serüvenleri, İzmir, 1984, 131. s.)

Kısaca *Bir Serencam-ı Harb*'i neşre değer bulanlar kitaba ve müellifine[1] gereken alâkayı asgâri bir derecede bile göstermemişler ve ortalıkta dolaşan ve meselâ TBMM albümlerinde bulunabilecek olan bilgilere dahi ulaşma gayretine katlanmamışlardır. Eski eserleri yeniden baskıya hazırlamanın en temel kaidelerine bile uyulmadığı için, çok acı günlerin ve maceraların bir hâtırası olan *Bir Serencam-ı Harb*'in talihsiz serencamı, basılışından altmış sene sonra yeni ilâve edilen sayfalarıyla devam etmektedir. Serencamın mutlu bir sona kavuşmasını temenniden başka ne yapılabilir?

[1] Necdet Öklem'in "Avukat-Öğretim üyesi Tarihçi" sıfatıyla takriz yazdığı bir kitapta da (Mehmet Ali Keskin, **İzmir Valileri 1390-1989,**, İzmir, 1989, s. 92) yine onun verdiği bilgiler tekrar edilmekte ve Paşa'nın ölüm tarihi olarak.1928 senesi zikredilmektedir.

Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar Üzerine

BEHZAT ÜSDİKEN

Jak Deleon, *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar*, İstanbul, 1990, Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul kütüphanesi yayınları Tarih Dizisi: 1

Jak Deleon'un: *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar* başlıklı bir kitabı yayamlandı. Kitap 1918-1940 yılları arasında, İstanbul'a, daha doğru bir deyimle Beyoğlu'na gelen, Beyaz Ruslar'la ilgili bir araştırma ürünü. Ancak, yararlanılan kaynağın tek oluşu, araştırmanın yüzeyde kalmasına neden olmuş, ve kaynağı oluşturan "Spassibo"nun çevirisi haline dönüşmüş.

Her ne kadar, Sayın Deleon, çeviriye, kendisinin, önceleri yazdığı kitaplarından, alıntılar eklemişse de, ağırlık *"Spassibo"* da kalmış.

Kaynak bulamama sıkıntısını giderebilmek için, diğer bazı yazarlarımızdan da, Beyaz Ruslar'la ilgili olmayan, alıntılar yaparak, durumu kurtarmağa çalışmış.

Kanımca, pek olumlu bir sonuca ulaşamamış, çünkü, Sayın Deleon kitabını yazmasına neden olan, Spassibo'yu kaynak olarak kullanma yerine, doğrudan çevirisini yapabilseydi, çok daha verimli olur, ve bazı yanılgılara düşmezdi.

Örneğin: Regina, Zenci Tomas, Müzik, Şarap iskelesi, Rejans, Degüstasyon, Natasha'nın anıları, Fikret Adil, Lazarro Franko hakkında yazdıkları.

Regina, *Spassibo*'nun, üç bölümünde de, Rus kadınları hakkında yazılar yazmıştı. Jak Deleon'sa bu gerçeğe karşı şöyle bir yorum yapar: "1930'larda Paris'te 'Regina' imzasiyle yayımlanan bir yazı gerçeğe şöyle değinir: "Kökenlerinden kopartılmış, kocasından, oğlundan, kardeşlerinden ayrı kalmaya zorlanmış bu güzel insanların acılarını ölçmeye, onları anlamaya çalıştılar mı erkekler hiç? O çini mavisi gözlerin ışıltısına bayılan erkekler, o ışıltının ardındaki gözyaşlarıyle neden ilgilenmediler?"

Bakın ne güzel başlamış ve sonra da atlıyarak, bir zenci bulmuş. Aslında zenci'nin beyaz Ruslarla ilgisi ne diye sorabilirsiniz? Bu zenci başka zenci, Sayın Deleon'un dediğine bakılırsa, bir Rus zenci'si! Nasıl mı? Anlatılır:

"Moskova'da Maksim adlı kabarenin sahibi ünlü 'Rus Zencisi' Feodor Feodorovic Tomas, şehrin dışında bulunan, Stella adlı bahçede, aynı tür bir yer açmıştı." Rus zencimiz bu, ancak, gecelerin, ve gece kulüpleriyle barların, müdavimi, sevgili Fikret Âdil'imiz başka türlü anlatır bu hikayeyi. Nasıl mı?

"Tomas, Çarlık Rusyasının, en büyük ve ünlü bar-lokantasının sahibi, mesleğindeki başarısından dolayı nişanlar almış, Amerikalı bir zenciydi, burada da Maksim'i açmıştı." Aslına bakarsanız, bir zenciyi veya başka birini, Rus yapmak çok kulay. İsminin sonuna doğru bir "Vic" eki, yeter de artar bile. Garden Bar'dan ve sevgili Fikret Adil'den söz ettikten sonra, müzikle kesinlikle ilgilenmemiz gerekecektir. Sayın Deleon da bundan ötürü, önce: Ovteharenko'dan ve Butnikov'dan söz eder, ve sürdürür:

"Sternard (Sternad olması lazım), Hedroitz, Rozov, ve Voskoboynikova'nın kurduğu kuartet, (özellikle Chopin, Schumann, ve Debussy'den) kısa klasik eserleri yorumluyordu" der.

Der de biraz eksik der gibi gelir bana, örneğin:

Kurulan kuartet, yaylı sazlar kuartetidir. Ve kuartette çalanlar sırasıyla: Sternad, Hedroitz, Rosof'tur. Voskoboynika, kuartette beşinci kişi ve akompanya piyanisttir. Hem kadındır hem de adı Erica Voskoboynikova'dır.

Kaldı ki, sayın yazarın sözünü ettiği gibi, uzun süre bir arada kalmazlar. Hedroitz ve Rosof, Fransa'ya yollanırlar. Sternad kardeşlerse, Novotny'nin salonlarında, hem orkestrayı yönetir, hem de orkestraya eşlik ederler. Mme Erica Voskoboynikova'ysa, keman çalan Gartner ve viyolonsel çalan Blinder'le birlikte bir trio oluşturarak, konser vermeğe ve geçinmeğe çalışır.

Hep biz, gelen beyaz Rus'lardan bir şöy öğrenecek değiliz ya, nasılsa onlar da, bizim Şarap iskelesindeki, meyhanelerimize hayran kalmışlar, ve bakın neler anlatmışlar Sayın Deleon'a:

"Beyaz Ruslar'ı şaşırtan olgular arasında, Şarap iskelesindeki, her meyhanenin önünde bulunan, Laterna (eski deyişle san-

dık çalgısı -bunu ben yazmadım, Sayın Deleon yazdı.) Karaköy'den kürek çekerek (yeşil kıyılar boyunca- bunu da ben yazmadım) Kağıthane'ye gidebilmesi, Karako kristallerinin güzelliği (ne ilgisi var? -bunu ben yazdım) Foto Süreyya'nın yerindeki şapkacı Scarlatos'un fötrlerinin kalitesi (breh, breh, gelen Beyaz Ruslar, yemek bulamıyorlar, ama fötr'lerle ilgileri korkunç), Tatavla-Pera arasında sabahlara dek süren (çalgılı, maskeli ve faytonlu) karnaval geceleri."

Gördünüz mü? Ruslar nasıl şaşırmışlar? Biz şaşırmadan, önce Şarap iskele'sinin yerini bulalım.

Şarap iskelesi, şimdiki Rıhtım caddesi üzerindeki Yolcu Salonu'nun yanındaki sokakta son bulurdu. Başlangıç yeriyse, Necati Bey caddesi. Buradaki meyhaneler, öyle çok değil, Pavizopulos ve Caskopulos'un birahaneleri, Dimitri Antoniadis'in meyhanesi, yıl 1920 ve Rusların döküldüğü dönem.

"Laterna" bu yörede hiç mi, hiç yok.

Karaköy'den Kağıthane'ye kürek çekme işiyse, her babayiğit'in harcı değildir. Karoko mağazasının kristalleri gerçekten güzel, ama Pastellas'ın, Limoncuoğlu'nun da.

Yalnız, Foto Süreyya'nın olduğu yerde, Scarlatos yok, kendisine sorduğumuzda: mağazasını buraya hiç taşımadığını, sürekli olarak, İsveç sokağıyla (Şimdiki, Ziraat Bankası Tünel Şubesinin olduğu yer), Venedik sokağının köşesini tuttuğunu söyledi. Foto Süreyya'nın olduğu yerde, ben yoktum, Victor Tiring'in Beyoğlu-Pera şubesi vardı, dedi... Laternacı Yani'yle de konuştuk, o da, Tatavla'dan, Pera'ya yürüyerek, karnavalda gezmediklerini, yalnızca Tatavla-Tepe'ye ve Ayazma'ya yürüdüklerini anlattı.

Eh, hep laterna'ların kol gezdiği, Tatavla'ya gidecek değiliz ya. Bu kez Cadde-i Kebir'deki, Olivo geçidinden girerek, Rejans'ın önünde duralım.

Sayın Deleon, Rejans'ı çok sever, ve her kitabın da, kesinlikle bu ünlü restorandan söz eder *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar* kitabında der ki: "Levantenlerin adlandırdığı, Olivo geçidinde, Tevfik Manars, Veronica Protoppova, Vera Chirik üçlüsünün damaklara destan Rejans lokantasını kurması 1930'lara denk düşer. Beyoğlu gibi, 'nevi şahsına münhasır', bir efsanedir Rejans, Akşamüstü bir barda soluklanıp yemeği Rejans'ta yemeyen bir gazeteci var mıdır?

İngiltere'nin Türkiye Büyükelçisi, Sir Hughe Knatchbull - Hugessen, 'Sevilla Row' yapımı lacilerini çıkarmış krem rengi Palm Beach takım elbisesi ve soluk sarı ipek 'papyon' kravatıyle, kapının solundaki ilk masada yemek yemektedir. Tam karşısında, Alman Büyükelçisi, Franz Von Papen sırtından hiç çıkarmadığı füme ceketiyle oturmakta..."

Güzel, çok güzel anılar, ama düşünmek gerekmez mi? 1919-1920 yıllarında, İstanbul'a dökülen, Beyaz Ruslar'dan, Tevfik Manars, Vera'lar ve Mikail'ler, Rejans'ı kurmadan önce, 1930'lu yıllara kadar, ne yapmışlar? Ne yemişler? Ne içmişler? Hangisi Gran-dük? Hangisi Baron'muş?

Çözebilmek için, yegâne bilen kişiyi Ortodoks mezarlığındaki, beyaz Rus karesinde, Sayın Mikhail Mikhailoviç'i mezarında ziyaret ettim, ve kendisiyle bir söyleşi yapmak istediğimi belirttim:

— Bazı sorularım olacak, özellikle Rejans'la ilgili yanıtlıyabilir misiniz?

— Tabiî (nefes gibi bir sesle)

— Rejans ne vakit açıldı?

— 1920 yılında, Olivo geçidinde açıldı, ama adı Rejans değildi. "Trianon"du, yöneticisi de bir Fransızdı, anımsadığım kadarıyle, adı da "Berthet"ydi.

— Sonra

— 1922 yılı sonlarında ben satın aldım.

— Ya Berthet?

— O, Grand-rue de Pera üzerinde, Misk sokağını, Taksim'e doğru geçtiğinizde, "La Regence" adıyla, bir Cafe-Restaurant açtı. 1924 yılında da kapadı, zannedersem, yerinde de, Ahmet Ferahoğlu'nun, Kiyef pastahanesi açıldı.

— Sonra

— Ben Rejans'ı, 1924 yılının sonlarına doğru, "Trianon"un yerinde açtım.

— İyi müşterileriniz o zaman da var mıydı?

— Olmaz olur mu, açtığımdan bir süre sonra: zannedersem 1924 yılının Kasım ayında, Greta Garbo, Mauritz Stiller, Muhsin Ertuğrul beraberce yemeğe geldiler.

— Ya sonra?

— Ben Turkuvaz'ı açtım. Karlman pasajı'nın üzerinde, yıl 1926, koskocaman bir yer üç salonlu, ve tam tamına 250 masalı, bir gazino-kulüp-restoran, her iki yönden de girişi vardı. Hem Grand-rue de Pera'dan hem de Petit-Champs'dan.

— Rejans ne oldu?

— Bir süre sonra kapamak zorunda kaldım, ikisinin birden yöneticiliğini yapamıyordum. Onun için de Rejans'ı kapalı tuttum.

— Ne kadar?

— Bir süre; Turkuvaz, çok iyi çalışıyordu, dönemin bütün balo ve yemekleri orada verilmeğe başlanmıştı. Anımsadığım kadariyle, 1930 yılının Kanunusâni ayının 8. günü güzeller balosu yapılmıştı. Orkestra-müzik-varyete çok güzeldi.

— Sayın Deleon, *Bayoğlu'nda Beyaz Ruslar* adında bir kitap yayımladı, Sizin için bakın orada ne diyor.

"Şık beyefendiler ve güzel hanımefendiler (özellikle Beyoğlu'na çıkacak olanlar) Pera ve Galata'da şubeleri olan Lazarro Franco et fils mağazasından giyinmeli. Anlatılana göre, önce Turkuaz'ın, sonra Rejans'ın ortak noktalarından olan, Mikhailovich, bu nezih mağazanın müdavimiymiş."

— Yahu, siz deli misiniz? Ben mobilya mıyım?

— Ne demek?

— Lazarro Franco, mefruşat mağazasıydı, mobilyalar için kumaş satardı, konfeksiyon satmazdı ki.

— Peki, 1940'larda, Von Papen, ve Knutchbull Hugessen size gelmez miydi?

— Ne işleri var Rejans'ta, onlar Büyükelçi, Ankara'da otururlar, ve Jorj'a giderler.

— Hangi Jorj?

— Karpiç, hem yoruldum artık keselim.

— Teşekkürler...

Olivo geçidinden ayrılarak, yürümeği Galatasaray'a doğru sürdürürsek, ünlü Çiçek pasajı ve yanında da, bir zamanların, görkemli DEGÜSTASYON lokantasını görürdük. Sayın Deleon, *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar* kitabında Degüstasyon'a da yer verir ve şunları yazar:

"Degüstasyon'un Beyaz Ruslar'la ilgisi yoktur. (Ne demekse?) en azından onlar tarafından kurulmamıştır.

Yine de hali vakti yerinde bir çok beyaz Rus'un sadık müdavimi olduğu bilinir. Pencereleri pasaja bakan Degüstasyon yüzyılın başlarında, Kamelya adlı bir kumaş mağazasıydı ve bir Fransız tarafından işletiliyordu. Daha sonra yerinde, bir Yunanlı tara-

fından, Restaurant Rich açıldı. 1920'li yıllarda İtalyan Bakkaliyesi olarak, çalışmağa başladı. Bakkaliyenin içinde bir bar ve kafeterya da vardı. Bar'ı işleten Maurandi adlı İtalyan, yeri tümüyle satın alarak, Degüstasyon'u kurdu."

Degüstasyon'un kuruluşuyla ilgili, hikâyenin, bana anlatılanlara uygun düşmediğini görüyorum. Örneğin:

Degüstasyon'un, Beyaz Ruslar'la hiç bir ilgisi yok, beyaz Ruslar'ın buraya sürekli geldiği de hikâyenin içindeki, başka bir hikâye. Böyle bir yorumda, Kamelya mağazasının da burada olmasına olanak yok, çünkü Kamelya mağazası, Sahne sokağına gelmeden, önceki köşeydi. Sayın Deleon'un sözünü ettiği yerde, önceleri Maison Parret var, Maison Parret buradan yürüyüp, İmren mağazasının olduğu yerdeki, yeni yerine postalanınca, buraya: Grizagorides kardeşlerin, kumaş mağazası çöreklendi. İtalyan bakkaliyesiyse hiç gelmedi, Restaurant Rich buraya gelememiş, Tepebaşı'nda, kalakalmıştı. Nefis İsviçre çukulatalarını ve şekerlemelerini, Bordo-İspanya-Macar şaraplarını orada satmayı sürdürmüştü.

Degüstasyon'u, buraya sokuşturmak kanımca, Natasha'nın anılarından ötürüdür. Çünkü Natasha'nın kocası, Albert de Leon, anıların içindedir ve çekip çıkarmak gerekmektedir. Degüstasyon'dan sonra, kendisini önce "Palazzo Karaköy"ü inşa ettirirken görürüz. Jak Deleon anlatır: "İşyeri olarak 'Palazzo Karaköy'ü yaptıran Albert'le Natasha'nın oturdukları ilk ev, Beyoğlu'nda Markiz Pastahanesinin bulunduğu binanın üst katındaydı. O zamanlar Markiz yoktu tabiî, Lebon'un ilk yeriydi, Markiz daha sonra (Haldun Taner'in deyimiyle) muhteşem inzivası, Belle Epoque duvar çinileri, kibar tenhalığı, levanten atmosferi, gümüş çatal bıçakları fayans tabaklarıyle, Pera'ya mühür vuracaktı. Babamdan duyduğum kadariyle (o da kendi çocukluk anılarına yaslanıyor) bu muhteşem Pera apartmanında..."

"Natasha'nın anıları", kanımca kitaptaki en güzel bölümdür. Hem de anlatılamıyacak güzellikte. Buna Türk Filmi de diyebiliriz: Esas çocuk Albert de Leon, esas kadın Natasha, rejisor Jak Deleon, -Film başlar, esrarengiz kadın... çok zengin koca...sessizlik...Natasha Beyoğlu'nda... sessizlik... Palazzo Karaköy jenerikte... sessizlik... Zengin koca öldü...miras yok...sessizlik...Natasha susar...gene sessizlik ve "son"

Her Türk filminde olduğu gibi, burada da biraz gariplikler var. örneğin, Palazzo Karaköy yok da, Maltezopulus Han'da 15 numaralı küçük bir oda ve bir emlâk komisyoncusu var. Markiz'in üzerinde apartman yok, çünkü burası apartman değil... Ama, Asmalı mezarlık sokak, Nersesyan apartmanının 3. katı var... Para yok, kâğıtlar var... Anılar ve anılar, ve bu anıların bulunma hikâyesi var...

Bu hikâye de esrarengiz. jenerik'te Jak Deleon, yıl 1989 yaz ayları, mekân Jak Deleon'un balkonu: Jak Deleon konuşuyor:

"... yaz ortası, bir gece vakti (saat sabaha karşı 4:30 gibiydi -notlarımda var. Bunları ben yazmadım Jak Deleon yazmış), Natasha'nın anıları dökülüverdi sandıktan."

Ve bölüm bölüm dökülen anılar:

"Pera gerçek bir şenlik yeri, Bugün eşim Albert ve Mösyö Fikret Âdil'le Ayaspaşa Rus lokantasına yemeğe gidiyoruz. Mösyö İbrahim Çallı da teşrif edecekler. Çok heyecanlıyım. Artık Rejans çok şey ifade etmiyor benim için."

-Şimdiki yazacağım bölüm, Jak Deleon'un 1988 yılında yayımladığı *Eski İstanbul'un (Yaşayan) Tadı*'ndan alıntıdır.-

"Çallı İbrahim ve Fikret Adil'de akşam yemeğini, burada mı yiyeceklerdir?

Rejans'ın kalabalığına rağbet etmeyen ehl-i damak kişiler, Ayaspaşa lokantasını mekân tutmuştur."

Diğer bir anı:

"Monşer, mükemmel bir akşamdı, Ayaspaşa'nın önünde (zaten burası Ayaspaşa, neresinin önü) sıra, sıra, Victoria Dodge'lar, Sunbeam'ler, Bugatti'ler Studebaker'ler, Daimler'ler, son derece hoş bir görünüm arzediyordu"

-ve "Eski İstanbul'un (yaşayan) Tadı kitabından alıntı: "...kapı önünde dizilen, Victoria Dodge'lar, Model T-Ford'lar, Bugatti'ler, içinde at koşturulan Studebaker'ler, ve sülün gibi Daimler'ler."

Ve diğer bir anı:

"Bugün Mösyö Fikret Âdil teşrif ettiler. Lütfedip kitaplarını imzalamışlar, İntermezzo ve Asmalımescit 74. (Bundan sonrasına lütfen dikkat) Yeditepe yayınlarını yeni duyuyorum. İntermezzo Ağustos 1955, Asmalımescit 74 ise, Aralık 1953 tarihini taşıyor."

Bu bölüm için yorum yok...

Eğitimle Özgürleşme

ESTHER BENBASSA
Çeviren: Erkan Kayılı

Aron Rodrigue, *De l'instruction à l'émancipation. Les enseignants de l' Alliance israélite universelle et les Juifs d'Orient 1860-1939* (Eğitimden Özgürleşmeye. Doğu Yahudileri) İngilizceden Fransızcaya çeviren: J. Carnaud (Paris: Calmann-Levy, 1989), collection Diaspora, 236 sayfa.

Evrensel İsrailliler Birliği, 1860'da Paris'te Devrim düşüncelerinden beslenen liberallerce kuruldu. 1840'ta Şam'daki törensel cinayet (kan) iftirası, bir Yahudi çocuğunun gizlice din değiştirmesi ve daha sonra Katolik Kilisesinin çocuğu ailesine geri vermeyi reddetmesiyle patlayan 1858 Mortara (İtalya'da) olayı, Yahudi dayanışmasının kurumlaşmasını simgeleyen bu organizmanın kurulmasına yol açtı. 19'uncu yüzyılda örgütlenmelerini tamamlama yolundaki Fransız Yahudileri, dindaşlarının kovuşturuldukları yerlerdeki haklarını korumaya giriştiler. Birliğin tüzüğü üyelerini,

1) İsraillilerin ahlâkî gelişimi ve özgürleşmesi için heryerde çalışmaya,

2) İsrailli oldukları gerekçesiyle acı çekenlere güçlü bir destek vermeye

3) Bu amaçlara varmak için her türlü tanıtım ve propagandayı teşvik etmeğe çağırıyordu.

Birliğin öncüleri, dindaşlarının özgürleşmelerinin "yeniden-

dirilme"den geçtiğine inanmışlardı. Bunu hakketmeleri gerekiyordu. Bu söylem, Devrim döneminde Fransa'daki Yahudilerin özgürleşmesi için uğraşanların söylemiyle tamamen benzeşmekteydi. Aşağılanmışlık statüsünden acı çeken Yahudilerin "yeniden-dirilme"sini sağlayacak bir sürecin başlatılması söz konusuydu. Bu amaca ulaşmak için, Birlik eğitim ve öğretimi temel alıyordu.

Batı Yahudiliği daha ziyade Osmanlı İmparatorluğu ve kuzey Afrika'daki Yahudi topluluklarıyla ilgilenmekteydi. Avrupa emperyalizmi çağında, Yahudilik bu yönde harekete geçmek için kendisini zor durumda hissediyordu. Kendi öz ideolojisini ihraç etti ve ülkelerde mağrurca uygulamaya koydu. Fakat yerel koşullar ve halkın ruh hali, bu özgürleştirici Yahudiliğin özlemlerine, önceleri kayıtsız kalınmasına neden olmuştu.

Zamanla Birlik, Kuzey Afrika ve Osmanlı İmparatorluğu topraklarında, bir çıraklık, Tarım okulları ve çalışmayı kolaylaştıracak eğitim kurumları ağı oluşturuldu.

Osmanlı ülkesi, Birliğin okulları için imtiyazlı bir alan oldu. Avrupa'nın ekonomik sömürgeleştirmesi altındaki imparatorluk, bu kültürel girişe hazırdı. Birliğin okulları, giderek Avrupa'ya yönelen Doğu'da Fransızların "uygarlık taşıma görevi"ne hizmet etti. "Hasta Adam" zaten direnecek durumda değildi.

Esas itibarıyla ilkokullardan oluşan ve bazı ek sınıfları da içeren bu okullar, kız ve erkek çocuklarına Fransız okullarının programları ile Yahudi konuları ve yerel dillerle beslenen bir eğitim programı uyguluyordu.

Böylece Yahudi Doğu, "yeniden-dirilme" yoluna girdi. Batılılaşma eğilimli öğretmenler, bu "kutsal" göreve hararetle sarıldılar. Birliğin Paris'te yerel Yahudilerden devşirdiği öğretmenler, bölgelerinde, Fransız burjuvazinin ideolojisini yaydılar. Buna kendileri derinden inanmışlardı. Onlar için Avrupa bir çıkış noktasıydı.

Sadece eğitimle yetinmediler, gerekirse yardımlarına gelecek Avrupa'nın temsilcilerini de oluşturmak istediler. Ama Müslüman devletlerin zayıflaması, Müslüman olmayanlar karşısındaki davranışlarının değişmesiyle sonuçlanmıştı. Artık, Hıristiyanlar, Avrupalı Hıristiyan devletlerin gözetiminden yararlanıyorlardı. Yahudiler ise yalıtılmışlardı. Öğretmenler, gerekli durumlarda, sembolikçe de olsa, onlara güvenlik sağlamaya çalıştılar.

Modern çağın bu misyonerleri, yerel halkı büyük ölçüde Fransızlaştırmayı başardılar. Fransızca konuşan bir orta burjuvazi doğdu. Ama bu, yerel Yahudileri içine sindiren Avrupa'nın yanıltıcı bir görünümüydü.

Gelenek ve Batılılaşma arasındaki bu boşluğa oturan, Siyonizm oldu. Özgürleştirici Birlik, Yahudilerin modernlik eğilimini gerçekten öngörememişti. Bu tarihten itibaren, Birlik'le Siyonistler arasında amansız bir mücadele başladı. Öğretmenler de bu çatışmada yerlerini aldılar.

Yahudi topluluklarının Batılılaşması, öğretmenlerin buralarla bütünleşmesini engelledi. Fransızca konuşan, ülkelerinin dilini bilmeyen, Avrupa'ya dönük Yahudiler entegrasyon için gerekli araçlara sahip değillerdi -halbuki özgürleşmenin amacı buydu. Bu, ithal ideolojiye özgü bir çelişkiydi. Söz konusu topluluklar, 20'nci yüzyılda Yakındoğu'da ortaya çıkan ulus-devletler arasında yerlerini almaya hazır olmaktan uzaktılar. Bu Batılılaşma projesinin bedelini ödediler, ama aynı zamanda yabancı dil öğrenmenin ve edindikleri bilginin kendilerine sağladığı fırsatlardan da yararlandılar.

Aron Rodrigue, Birliğin Doğu'da çalışan öğretmenlerinin mektuplarını biraraya getirmiş bulunuyor. Özenli seçimi, bize bu misyonerlerin kendi toplulukları arasındaki faaliyetlerini izleme olanağı vermektedir. Yazar, üstün ve kendinden emin bir Avrupa'yı deforme eden bir prizma aracılığıyla, bu Yahudi toplumunun adeta bir röntgenini çekiyor. Sentetik ve canlı sunuşlarla çok değişik konulara değinen yazarın bu akıllıca hazırlanmış eseri, kendisi bugün tamamen kaybolmuş olan Yahudi Doğusu hakkında bir fikir edinmek ve onu yargılamak isteyenler için vazgeçilmez bir nitelik taşımaktadır.

Osmanlı Mimarlığı'nda Balyan Ailesi'nin Rolü

MUSTAFA CEZAR

***The Role of The Balian Family in Ottoman Architecture* (İstanbul: Yeni Çığır Kitabevi, 1991), 755 sayfa.**

Pars Tuğlacı'nın "Osmanlı Mimarlığı'nda Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi" adlı 1981 yılında Türkçe olarak yayınlanmış olan yapıtının ikinci baskısı bu kez Yeni Çığır Kitabevi tarafından ilâveli ve İngilizce olarak yayınlanmış bulunmaktadır.

Kitap büyük boy, kuşe kâğıdına basılmış olup 1812 adet renkli ve siyah-beyaz resim, 30'u aşkın plan ve rölöve, 139 adet de resmî belge içermektedir.

Bu yapıtın meydana getirilmesi için 6 Almanca, 27 Ermenice, 40 Fransızca, 19 İngilizce, 2 İtalyanca, 30 Türkçe ve 1 Yunanca kaynak niteliğinde kitap ile 75 adet Almanca, Ermenice, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Rusça, Türkçe gazete, dergi ve salnamelerden yararlanıldığı anlaşılmaktadır.

Osmanlı-Türk mimarisinin Batı'ya açılış dönemi olan XIX. yüzyılda İstanbul ve çevresini görkemli yapılarla donatmış olan Ermeni Balyan Ailesi'ni, yaşam öyküleriyle birlikte sanatsal ve meslekî çalışmalarını ayrıntılı biçimde sunan bu yapıt, aynı zamanda XIX. yüzyılın Osmanlı toplum hayatını da çeşitli yönleriyle ele almaktadır.

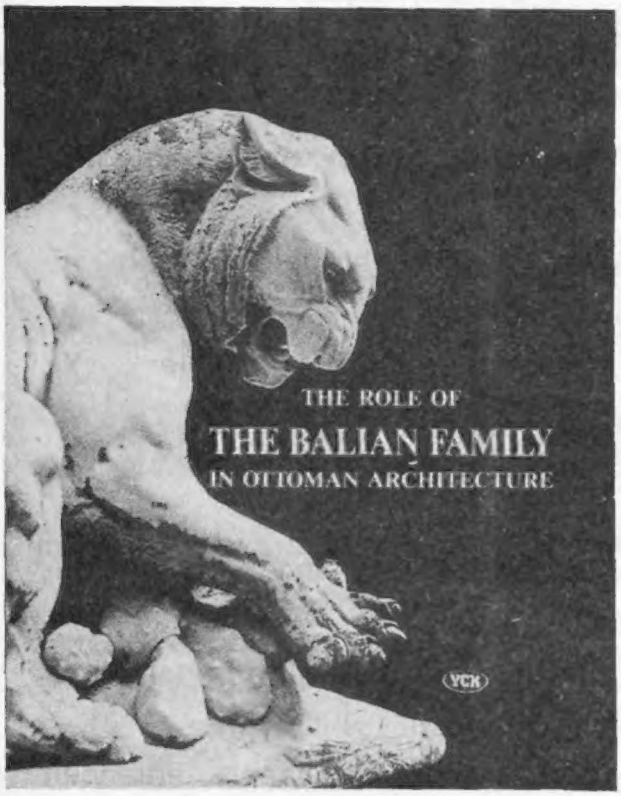

Pars Tuğlacı, mimar Balyan Ailesi'ne ilişkin araştırmalarını genişleterek, 1981'de yayınlandığı *Osmanlı Mimarlığında Batılılaşma Dönemi ve Balyan Ailesi* adlı kitabın ilâveli ikinci baskıyla okuyucusunun karşısına çıkmakta. Bu kez İngilizce olarak yayınladığı eserin adını da, Balyan Ailesi'ne daha yönelik hale getirmiş bulunuyor.

Bilindiği gibi; Balyan Ailesi'nden gelen mimarlar, ondokuzuncu yüzyılda, sultanların ve hükümetin isteğiyle İstanbul'da birçok bina yapmışlardır. Geçen yüzyılda İstanbul'da inşa edilmiş saray, kışla, okul ve cami gibi yapıların en güzel ve en değerlileri Balyanlar'ın elinden çıkmıştır.

XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren 100 yıllık bir süre, Osmanlı mimarları arasında ön planda görünen Balyan Ailesi'nden üç kuşakta yarım düzineden fazla mimar yetişmiştir.

XIX. yüzyılda, Batı yani Avrupa'nın gelişmiş devlet ve toplumları örnek alınarak modernleşme çabaları sürdürülmekteyken, Batı etkisinin en fazla görüldüğü alan, sanat alanı olmuştu. Bu etkilenmenin en çok belirginlik kazandığı alan ise mimarlıktı.

Batı'ya Açılış'ın yoğunluk kazandığı dönemin adamları olan Balyanlar, Batı'yı örnek alarak modernleşmek isteyen sultanların arzu ve zevklerine uygun binalar yapmakta ustalık göstermekteydi. Bu konuda gerçekten başarılı da olduklarından, padişahlar ve hükümet erkânı üzerinde güven yaratıyorlar, bu güvene bağlı olarak da önemli binaların yapımının bunlara havalesi sürüp gidiriyordu.

Balyanlar'a duyulan güven, nihayet bu aileden birisine *"Ser Mimar-ı Devlet"* unvanının tevcihi sonucunu vermişti. Osmanlı mimarlık teşkilâtında çok eskiden beri Hıristiyan mimarlar bulunmakla beraber, bunlar birinci plana geçemezdi. XIX. yüzyılın son çeyreğinde ise, gerek dönemin taşıdığı özellik, gerekse Balyanlar'ın gösterdiği yetenek sayesinde, bir Hıristiyan mimar, devletin Başmimarlığı'na kadar yükselmiş oluyordu. Ne var ki, XIX. yüzyıl, Osmanlı Devleti için, eski yüzyıllardan farklı bir yüzyıldı. Sadece mimarlıkta değil, daha başka alanlarda da Hıristiyan Osmanlılar, yüksek makamlara gelebilmekteydi. Artık Hıristiyan Bakanlar vardı. Hıristiyan bakan ve yüksek bürokratlar Osmanlılık için çalışırken, Hıristiyan sanatçılar da eserlerini bu toplumun kültür birikimi üzerine inşa etmekteydi.

Vurgulayarak belirtmek gerekir ki, Balyanlar da bu toprağın insanı, Osmanlı mimarlık örgütünün mensubu kimselerdi. Mimarlık bilgilerinin temelini orada edinmiş, deneyim ve uygulamalarını da, içinde yaşadığı ülke ve mensubu olduğu toplumun tarihini bilerek, çevresini de iyice tanıyarak bu örgüt içinde yapmışlardı. Yaşadıkları dönemin Osmanlı kültürüyle tam anlamiyle yoğrulmuş kimselerdi. Ortaya koydukları eserler de, yaşadıkları dönemin Osmanlı-Türk mimarlığının temsilcisi olan ürünlerdi.

Balyanlar en önemli eserlerini ortaya koydukları sırada Batı'da olduğu gibi Türkiye'de mimarlıkta eklektisist anlayış geçerliydi. Barok, Ampir, Batı Neo-Klasik, Osmanlı Klasik, İslâm-Doğu ögelerden biri veya birkaçı eklektisist anlayış içinde ele alınarak uygulamaya gidilmekteydi. Balyanlar da, özellikle saray yapılarında, değişik üslûplara ilişkin öğeleri, yoğun süslemeler halinde uygulama alanına geçirmekte, böylece mimarileri kadar süslemeleriyle de dikkat çeken eserlerin yaratıcısı olmakta idiler.

Pars Tuğlacı, işte böyle önemli bir mimar aileyi ve onların eserlerini, çok geniş çaplı bir çalışmanın ürünü halinde ikinci kez, bilim âlemi ve her sınıf okuyucusunun bilgisine sunmaktadır.

Büyük bir emek ürünü olan eserde, 139 adet arşiv belgesinin latin harfli yeni yazıya çevrilerek kitabın sonuna eklenmiş olması, Balyan Ailesi ve o yılların mimarlık çalışmalarına ilişkin bilgilere gerçek bir güvenirlik kazandırmaktadır. Belgeler arasında yeralan birkaç tanesi ise, ilgili olduğu konuda, bugüne değin yazılanları değiştirici bilgiler içermesi bakımından önem arzetmektedir.

Kitap, görsel malzeme açısından fevkalâde zenginleştirilmiş olduğundan, Balyanların eserleri, geçmişte ve günümüzdeki durumlarıyle ayrıntılı biçimde gözler önüne serilebilmektedir. Mimari resimlerin yanına toplumsal yaşamla ilgili resimlerin de eklenmiş olması, ünlü yapıların toplum yaşamındaki yerlerinin hatırlanmasına da yardımcı olmaktadır.

Bugüne değin; sözlük, ansiklopedi, tarih ve sanat tarihi alanlarında binlerce sayfa tutan eserleriyle Türk kültürüne ciddi hizmetlerde bulunmuş olan Pars Tuğlacı, bu defa, yoğun bir çalışmanın ürünü halinde çok zengin görsel malzemeli ve zengin arşiv belgeli bu büyük çaplı eseriyle Türk kültür ve sanat tarihine hizmetini katmerli hale getirmektedir. Pars Tuğlacı'yı, bu değerli eserleriyle Türk kültürüne ve bilim hayatına yaptığı katkılardan dolayı yürekten kutlarım.

Yemen'in Hicaz'ın Arapları, onlarla dil, din ve kültür ortaklığı olan Kuzey Afrikalı Berberîler, ülkelerinin sıcak iklimine, hafif ve bol giysilerle uyum sağlamada başarılılar. Ulusların, geleneksel kıyafete en sâdık üyesi de kuşkusuz Araplar. Arkaik giysilerini ne islâm devrimiyle ne de Batı ile yakın ilişkiye geçtikten sonra terk etmediler. Ortadaki Mekkeli bir din âlimi. Çağdaşı İstanbul ülemâsının nizamî kisvesini giymiş. Ama, istediğinizde sarığını çözüp kefye gibi de kullanabilir. Sağındaki Osmanlı Devlet'inin Hicaz Vâlisi konumundaki Mekke Şerifi'nin yâveri. "Trabzon gömleği" denen bürüncükten uzun entari, üzeri işlemeli kırmızı yelek giymiş. Tüfeği ve zühbe denen fişekliği göreviyle ilgili. Âlimin solunda, Mekke dolayındaki Ceyâdâle halkından. Bir elinde mızrağı, ötekinde, Batılı silah silah yapımcılarının, Arapların cengâver ruhunu büyüleyecek biçimde süsleyip püsleyip sattıkları tüfeği var. Sergi için getirtilen bu otantik giysi içindeki kişinin, birçok tablosunda kendisini betimleyen Osman Hamdi Bey olduğunu, onu tanıyanlar teşhis edeceklerdir.